

ADEM HANDŽIĆ

UVOZ SOLI U BOSNU U XVI VIJEKU

UVOD

Proizvodnja soli i trgovina tim neophodnim artiklom u ljudskoj i stočnoj ishrani zauzima važno mjesto u privrednoj istoriji. Štaviše, so sa žitom i vinom čini osnovna tri faktora u privrednoj istoriji Srednjeg vijeka. Ipak to je pitanje uopšte vrlo malo proučavano. Proizvodnja i distribucija soli čeka na širu i savremeniju obradu i poslije djela V. Hehnsa¹. Ono što je o tome objavljeno kasnije odnosi se pretežno na Srednji vijek i pretstavlja samo, manje ili više, značajne priloge tome pitanju². Potrebno je da se napiše još mnogo pojedinačnih monografija da bi se problem soli zahvatio u cjelini i dala njegova sinteza. Najmanje su proučavane jadranske solane i skele preko kojih je vršen promet solju, kao i one na Sredozemnom Moru.

U našoj historiografiji o tome postoji samo jedna studija u kojoj je tretirano pitanje dubrovačke trgovine solju u XIV vijeku³. Mi smo u dva priloga pokušali da rasvijetlimo udio turskih solana u Tuzli, Grblju, Sutorini i Poljicima u snabdijevanju Bosne solju u XVI i XVII vijeku⁴. Kako su sve te solane svojom proizvodnjom mogle da zadovolje samo otprilike jednu trećinu cjelokupne potrošnje soli u Bosni, ona je bila prinuđena da velikim dijelom uvozi dubrovačku i mletačku so. Obrađujući to pitanje, nametnulo se samo od sebe pitanje uvoza soli u Bosnu. U ovom radu ćemo saopćiti rezultate dosadašnjih istraživanja, ograničavajući se samo na XVI.

¹ V. Hehns, *Das Salz, eine kulturhistorische Studie*, Berlin 1873.

² A. Agats, *Der hansische Baienhandel*, Heidelberg 1904; A. Bralwn, *Der Lübecker Salzhandel bis zum Ausgang des XVII Jahrhunderts*, Dissertation, Hamburg 1923; H. Vietzen, *Der Münchener Salzhandel im Mittelalter*, Minich 1926; A. R. Bridbury, *England and the Salt Tra-*

de in the later Middle Ages, Oxford 1955., i dr.

³ M. Gecić, *Dubrovačka trgovina solju u XIV veku*, ZFF III, Beograd 1955.

⁴ A. Handžić, *Zakonska odredba o tuzlanskim solanama*, Prilozi VIII—IX; *Isti, Bosanske solane u XVI i XVII vijeku*, Članci i građa II, 1960, izdanje Zavičajnog muzeja u Tuzli.

vijek. Uvoz dubrovačke soli prikazali smo uglavnom na temelju turskih isprava Dubrovačkog arhiva, a uvoz mletačke soli pretežno na temelju zapadnih izvora i literature. Već zbog toga ovaj rad ne može pružiti iscrpan prikaz, ali će svakako dati jasan opći pogled na to pitanje.

A) DUBROVAČKA SO

NOVSKA SKELA

Da bi obezbijedili svoju trgovinu na Balkanu, Dubrovčani su još krajem XIV vijeka (1396 i 1399) stupili u kontakt s Turcima i od njih dobili opće garancije za slobodnu trgovinu u osvojenim zemljama. Te garancije su preciznije formulisane u poveljama sultana iz 1430. i 1442., zatim u pismu vojvode Isa-bega 1454. i u povelji Mehmeda II 1463. g⁵. Već 1442. poslije obnavljanja rada u rudnicima olova i srebra, dubrovački trgovci uvoze znatne količine olova iz Srebrnice, a plaćaju ga tkaninama i solju⁶. Bosanski namjesnik Isa-beg je 1467. g. tražio da mu Dubrovčani pošalju izvjesne količine soli, pa je senat riješio da mu se umjesto poklona u novcu u iznosu od 200 dukata pošalje za 100 dukata soli⁷. Ali češći spomen o uvozu dubrovačke soli u njegovo zaleđe nalazimo tek poslije pada Herceg Novog (1482). Privredne veze u to vrijeme između Dubrovnika i susjednih turskih oblasti bile su, međutim, sasvim oslabljene iz više razloga:

1) zato što je 1480. sultan tražio da se dubrovačko područje potčini hercegovačkom sandžakbegu, pa su Dubrovčani u takvoj situaciji pristali i na povećanje harača, 2) što je Dubrovnik 1481., 1482. i donekle 1483. g. zahvatila kuga⁸, i 3) što su Turci osvojenjem Novog nastojali da podignu taj trg u veliko tržište solju, pa su zabranili da karavani iz unutrašnjosti donose direktno u Dubrovnik olovo, svilu, vosak i krmez (crvac), nego da se donose prvo u Novi, a odatle nakon plaćanja carine da se mogu dalje nositi s tendencijom da karavani na povratku kupuju so u Novom, a ne u Dubrovniku⁹. Sličan slučaj bio je ranije sa Valonom. Da bi od novoosvojene Valone napravio veliko tržište solju, turski zapovjednik Albanije Hamza-beg je 1418. g. zabranio da karavani iz Albanije donose so sa mletačkih skela Drača i Lješa. Stoga se Drač, koji je živio od izvoza soli, već 1430. g. spominje kao opustjelo mjesto¹⁰.

Iako su postojala dva fermana, prvi od marta 1483., upućen novskom dizdaru, a drugi od 24. maja iste godine fočanskom kadiji i novskom dizdaru o tome da se u Novom poslije rasprodane novske soli ima prodavati dubrovačka so i da amaldari ne smiju prodavati

⁵ Č. Truhelka, *Tursko slovjenski spomenici*, GZM XXIII, 1911, br. 2, 6, 8, 17.

⁶ I. Božić, *Dubrovnik i Turska u XIV i XV veku*, SAN, Beograd 1952, 95.

⁷ Isto, 185.

⁸ Isto, 256.

⁹ Lj. Stojanović, *Stare srpske povelje i pisma I*, 2. br. 889; Truhelka, n. d. br. 89; Božić, n. d. 256.

¹⁰ Božić, n. d. 69.

drugu so¹¹ — ipak pitanje prodaje dubrovačke soli nije bilo definitivno riješeno sve do 1485. g. Na predlog Dubrovčana »jer se je dosada u Hercegovini prodavala samo dubrovačka so«, a u smislu zapovijedi Bejezida II od aprila/maja 1485. g. hercegovačkom sandžakbegu Mustafi i kadijama novskom i fočanskom¹² — polovinom juna 1485. učinjen je sporazum u Novom između novskog amaldara Ejne-bega i Dubrovčana o razmjeni robe i o prodaji soli. Tim ugovorom je između ostalog utvrđeno da svi turski podanici, koji su obavezni da kupuju so u Novom, po rasprodaji novske soli moraju kupovati samo dubrovačku so s tim da pola prihoda od prodane dubrovačke soli turskim podanicima pripadne novskom amaldaru. So treba da se prodaje po cijeni od 13 akči po muzuru, pošto se prethodno izjednači dubrovačka mjera sa novskom. Dubrovačka so će se prodavati na skelama u Dubrovniku, Slanom, Novom i Kleku, a ukoliko Turcima bude potrebna so i u Risnu, Dubrovčani su obavezni da je donesu samo do Novog pod kontrolom jednog Turčina koga će odrediti amaldar, a sam amaldar obavezan je da potrebne količine otprema u Risan. U Dubrovniku so treba da se prodaje za dubrovačke podanike odvojeno i da sav prihod pripadne dubrovačkom senatu. Dubrovački knez i novski amaldar slaće svoje ljude na spomenute skele, a njihova je dužnost da unose u dubrovačku knjigu koliko je soli rasprodano u toku dana. Novac bi predavali dubrovačkom knezu i vlasteli s tim da oni isplaćuju polovinu prihoda amaldaru o čemu će se izdavati priznanice. Dubrovački službenik u Novom vodio bi evidenciju o količini soli koja se šalje u Risan da bi račun novskog amaldara bio terećen sumom, koja od prihoda te soli pripada Dubrovčanima. Amaldar bi pazio da turski podanici kupuju so samo u spomenuta četiri mjesta, niko ih ne bi smio sprečavati da dolaze u Dubrovnik i Slano po so i drugu robu. Amaldar ne smije sprečavati prodaju dubrovačke soli u Dubrovniku, Slanom i Kleku ni onda kada Novska so još ne bi bila rasprodana¹³. To je bio sadržaj spomenutog ugovora, koji je, u odnosu na princip prodaje ostao na snazi do druge polovine XVI vijeka, dok su ostale odredbe tog ugovora ostale u važnosti i kasnije. Turci nisu bili prvi koji su kupovali dubrovačku so na principu polovine. Na tom principu kupovali su je još bosanski i srpski vladari od vremena Nemanjića¹⁴. Ali katkada je so prodavana i na principu trećine, kako je jedno vrijeme prodavala u Risnu Kotorska općina¹⁵.

Iako se Dubrovčani nisu obavezali da dopremaju so u Risan, ipak su je oni tamo povremeno dovozili i prodavali. Između 1491. i 1496. g. hercegovački sandžakbeg Mustafa-beg Milojević zabranio je novskom vojvodi Hamzi da uznemirava dubrovačkog vlastelina koji je u Risnu prodavao so i naredio mu da se tamo mora prodavati samo dubrovačka so, a da »šibeničku i mletačku«, ako bi je kogod

¹¹ Stojanović, *n. d.* I, 2, br. 885; Truhelka, *n. d.* br. 79.

¹² Truhelka, *n. d.* br. 88.

¹³ Stojanović, *n. d.* I, 2, br. 975;

Truhelka, *n. d.* br. 113; Božić, *n. d.* 264.

¹⁴ Gecić, *n. d.* 126.

¹⁵ Isto, 127.

domosio, treba da zaplijeni zajedno sa lađom¹⁶. Tu povlasticu u Risnu Dubrovčani su imali kratko vrijeme, jer se u XVI vijeku pored turske spominje samo mletačka so.

Od 1485. do 1490., odnosno do kraja XV vijeka, Novi je predstavljao važno tržište dubrovačke soli i uopće najvažniji solni trg na tom dijelu Jadrana. Premda se krajem toga vijeka dubrovački izvoz soli uglavnom okreće Neretvi, Novi je u toku cijelog XVI vijeka, zahvaljujući značajnom kapacitetu solana u Sutorini i Grblju, bio važno i bogato solno tržište¹⁷.

Zakupnici (amaldari) miriske polovine soli u Novom, koji su ujedno držali i druge zakupe, bili su najnadležniji organi u pitanju soli. U početku su to bili krupni turski feudalski kao što je bio spomenuti Ejne-beg, zatim neki Jusuf 1487. g.¹⁸. Zakupnici su bili i kršćanski trgovci iz raznih krajeva, a katkad i više njih u zajednici. Godine 1488. spominju se kao zakupnici Ivan Mankurić i Ivan Milanović, 1489. g. knez Mihoč i Ivan Desisalić, 1491. g. Vuk Božidarević iz Olova, Aleksa Tvrtković iz Dračevica i Cvitko Radojević iz Goražda¹⁹. Dubrovački vlastelani Ivan Grbić i knez Raja, sin Novakov, amaldari, uzeli su pod zakup na tri godine miriske prihode od prodaje soli, badži-sijah i đumruk, te u Primorju (ranije Bosansko primorje) badži-sijah sa đumrukom od 1. VIII 1491. do 1. VIII 1494. g.²⁰, za 26.000 zlatnika. »Podmirili smo iznos od prodane dubrovačke soli u Novom, Risnu, Dubrovniku, Slanom i Neretvi, koji iznosi jednu polovinu. Izmirili smo u Dubrovniku trošak prenosa, kao i u Risnu, Slanom i Neretvi polovinu troška prenosa soli od lađa do stovarišta. Zatim smo sa novskim eminentom Husejin Čelebijom pregledali račune po defterima od početka do kraja i utvrdilo se da carska mirija od dubrovačkih knezova ništa ne potražuje. To su pred svjedocima izjavili, a to je potvrdio i vlastelin Pasko, pisar, koji je u tu svrhu poslan sudu, pa mu je izdana ova potvrda«, kaže se u temesuku drinskog kadije Hasana, sina Idrizova od 11.—20. X 1494. g.²¹. Zakupnik carskih mukata na novskoj skeli 1525. g. bio je Dubrovčanin Stjepan, koji se tu kao amaldar spominje i 1528. g. On je između 27. avgusta i 5. septembra iste godine pred novskim kadijom položio novac od državne polovine soli za period od 1. VIII 1525. do 21. VII 1526. g. (hidžretska godina) nakon što su emin i mubašir prokontrolisali deftare i ustanovili da se slažu²². Na tu kontrolu mubašira vjerovatno se odnosi nedatirano pismo dubrovačkog emina Mehmeda koji je obavijestio Dubrovčane

¹⁶ Truhelka, n. d. br. 125; Stojanović, n. d. br. 978.

¹⁷ Handžić, *Bosanske solane u XVI i XVII vijeku*, Clanci i građa II, izdanje Zavičajnog muzeja u Tuzli.

¹⁸ Božić, n. d. 267.

¹⁹ G. Elezović, *Turski spomenici I*, br. 95; Truhelka, n. d. br. 90, 102, 110, 116, 120.

²⁰ Hidžeretski datumi su svugdje preračunati, jedino je u citatima do-nesen hidžeretski datum.

²¹ Dubrovnik, Državni arhiv, *Acta Turcarum* (dalje citiramo kraticom = DAD, AT —) E 12/9. Spomenuti fond korišćen je prema fotokopijama koji je snimio D-r Hazim Šabanović, pa mu se na usluzi zahvaljujemo. Na nekim fotokopijama koje smo koristili nije bila ubilježena potpuna signatura, pa kod nas tu stoji samo DAD, AT.

²² DAD, AT 1425.

da u Novi dolazi kontrola i zamolio ih da isplate novac od državne polovine soli »vašem prijatelju naziru«²³. Kako se iz kadijine potvrde razabire Stjepan nije bio samo »amil« (amaldar), nego ujedno i ovlašćeni dubrovački prodavalac soli. Ta kadijina potvrda, nažalost, ne daje podatke o tome koliko je iznosila državna polovina ni količinski ni novčano da bi mogli znati koliko je u to vrijeme bio promet soli na toj skeli.

I kasnije, u toku cijelog XVI vijeka, Dubrovčani su u smislu ugovora iz 1485. g., bili prodavaoci soli u Novom. U jednom mletačkom izvještaju iz 1533. g. ističe se da Dubrovčani dopremaju u Novi svoju so i prodaju je kada nestane novske soli. »Tu so oni proizvode u stonu za 30.000 dukata godišnje, ali je crvena i slabe kvalitete kojom se kupci ne zadovoljavaju. Kada je oni često, zbog nesuglasica, ne proizvode, kupuju so po skupim cijenama, gdje je mogu dobiti, da bi udovoljili datoj obavezi«, ističe se u spomenutom izvještaju²⁴.

NERETVA (GABELA)²⁵

Kako je poznato, stara Neretva (Drijeva) u Srednjem vijeku predstavljala je veliko tržište, a glavni prihodi drijevske carine bili su od prometa soli. Ti su prihodi bili ogromni, te su se krajem XIV i početkom XV vijeka mogli porediti sa carinama rudarskih mjesta Srebrnice i Rudnika. Zbog toga su Dubrovčani pokatkad (1358—1361, 1372, 1428—1440) zakupljivali carine toga tržišta od bosanskih vladara i mađarskih zapovjednika²⁶. Dubrovčani su tu bili glavni prodavaoci soli. Oni su svoju so — proizvođenu u solanama: u Gružu, Stonu, Zatonu, na Šipanu i Mljetu²⁷, kao i onu koju su uvozili iz Albanije, Južne Italije, sa Jonskih ostrva i sa Paga²⁸ — izvozili duboko u unutrašnjost. Da bi lakše bila kontrolisana prodaja soli, koja je oduvijek bila monopol, još rano je došlo do sporazuma između Dubrovčana i zainteresovanih stranaka da se može prodavati samo na tržištima u Drijevimu, Dubrovniku, Kotoru i Sv. Srđu na Bojani. Na taj trg so je dopremana iz više solana na Jadranu, sve od Raba do Valone²⁹. Tako su je Mlečani ovamo dovozili iz Zadra, Šibenika, Nina, Raba i drugih mjesta. Neretva je bila otvoreno trgovište ograđeno nasipima, ali je često bila poplavljana. Tu je bila carinarnica, stovarište soli, magacini, crkva i druge zgrade³⁰. Toj koloniji imao je Dubrovnik da zahvali veliki

²³ DAD, AT 2701.

²⁴ S. Ljubić, *Monumenta — Commissiones et relationes venetae III*, Zagreb 1880, 42.

²⁵ U turskim ispravama iz XVI vijeka upotrebljavaju se naizmjenično oba imena i Neretva i Gabela. U početku je ta skela pretežno nazivana Neretvom. Tako je nazvan i kadiluk osnovan u drugoj polovini toga vijeka. Međutim, u kasnijim ispravama može se reći da preovla-

đu je naziv Gabela, od tal. gabelle= carina.

²⁶ M. Dinić, *Trg Drijeva i okolica u Srednjem vijeku*, Godišnjica NC XLVII, Beograd 1938, 122-130.

²⁷ Gecić, n. d. 100.

²⁸ B. Krekić, *Dubrovnik i Levant*, SAN, Beograd 1956, 78.

²⁹ Dinić, n. d. 143.

³⁰ R. Jerković, *Gabela, prilog povijesti donje Neretve*, Sarajevo 1939.

dio svojih prihoda, jer je sav promet, koji se preko Neretve odvijao sa Bosnom prolazio kroz tu koloniju.

Osvojenjem Neretve (1490) Turci su nastojali da tu stvore najznačajniji trg za Bosnu, pa se tamo okreće najveći dio dubrovačkog izvoza soli. Povoljan geografski, odnosno komunikacioni položaj usmjerio je dolinom rijeke Neretve znatan karavanski saobraćaj iz Bosne, pa Neretva ubrzo dobiva svoj srednjovjekovni značaj. Od početka XVI vijeka novski trg, pa i drugi spomenuti trgovi gube svoje značenje u pogledu uvoza dubrovačke soli u Bosnu, pa se otada rijetko spominju, dok nam znatan broj turskih isprava govori o toj skeli. Neretvanska skela je predstavljala u prvom redu tržište soli, ali su tu prodavani i drugi artikli. Dubrovčani su tu gradnjama proširivali svoju koloniju za koju je nastalo novo doba prosperiteta. Kada su Turci 1513. g. pokušali da Dubrovčanima na toj skeli naplaćuju veće carine, nego što je to ugovorima i poveljama bila utvrđeno Dubrovčani su se žalili, pa je fermanom od 26. VII 1513. g. lokalnim vlastima u Neretvi zabranjeno da od dubrovačkih trgovaca traže veće carine na svilena platna od 2⁰/_o³¹. Potražnja soli na toj skeli bila je velika. Novi i Risan su tada snabdijevali Hercegovinu, Crnu Goru i druge udaljenije provincije. U Dubrovnik su karavani unosili sirovine iz zaleđa, a na povratku nosili su gotovu robu i so. Ali posebni karavani radi soli iz Bosne išli su poglavito na Neretvu. Dubrovčani nisu uvijek mogli podmirivati potražnju iz vlastitih solana, pa su je, da bi očuvali svoje pozicije na tržištima, kupovali i dovozili sa strane. Na tom putu imali su i velikih neugodnosti. Godine 1545. novski reis (pomorski kapetan) Durgut zarobio je tri dubrovačke lađe sa ljudstvom koje su plovile vjerovatno u mletačke vode (diyari frengistana) da bi dopremile so. Na temelju naredbe iz Carigrada neki komandant je između 18. i 27. IX 1545. g. naredio Durgutu da spomenute zarobljenike pusti »jer su to Dubrovčani koji su na ovu stranu dovozili so«³². Logično je da su takvi i drugi objektivni razlozi dovodili do pomanjkanja soli na tržištima. Osim toga, čini se, da su i špekulativni motivi Dubrovčana počeli u tome da igraju izvjesnu ulogu, jer im više nisu odgovarali uslovi utvrđeni sporazumom u Novom 1485. g. Tako se emim Neretve 1534. g. žalio Porti na dubrovačke prodavaoce soli što dnevno stižu nedovoljne količine, samo 20 do 30 muzura soli. Zato je fermanom od 3. septembra te godine naređeno Dubrovčanima da dopremaju dovoljne količine soli i da ne dozvole da državna blagajna bude na šteti. »Ako i u buduće bude pomanjkanje soli, šteta će ići na vaš račun« ističe se u spomenutom fermanu³³. Povratak karavana bez soli i upućivanje na druge skele za trgovce je takođe predstavljalo ogroman gubitak. Iz toga bi proizilazilo da su gospodari situacije u Neretvi te godine bili sami Dubrovčani i da je prodavana samo dubrovačka so, ali nije isključeno da su oni ranije imali takmace na toj skeli.

³¹ Truhelka, n. d. br. 163.

(Ljubić, n. d. III, 65).

³² DAD, AT A 9/4. Durgut se na tom položaju spominje i 1553 g.

³³ DAD, AT, prepis fermana.

Takvi i slični slučajevi doveli su do toga da su Turci 1549. g. ustupili koncesiju prodaje soli u Neretvi jednom mletačkom trgovcu, dajući pritom prioritet dubrovačkoj soli. Na predlog nazira basnских mukata sarajevskog kadije Alijudina, Porta je 1549. g. dozvolila mletačkom trgovcu Fabriciusu, čiji je brat u to vrijeme živio u Istanbulu (Galati)³⁴ da može dovoziti i prodavati mletačku so u Neretvi. Spomenuti trgovac je dobio koncesiju u Neretvi i Makarskoj, i to pod uslovom da na neretvansku skelu dobavlja so iz stranih solana i prodaje je onda kada Dubrovčani rasprodaju svoju so. Kako za Makarsku nije ništa uvjetovano, proizilazi da Mlečani u Makarskoj nisu imali dubrovačke konkurencije. Koncesija je ustupljena za vrijeme od 1. XII 1549. do 1. XII 1550. g. za 50.000 akči. Spomenuti je bio dužan da svako 6 mjeseci podnosi račun eminu neretvanske skele.

U nadmetanju sa Dubrovčanima Mlečanin se nije sasvim držao postavljenih uslova, ali i Dubrovčani nisu ostali skrštenih ruku. U julu 1550. g. dubrovački poslanik se potužio na Porti: »dok Dubrovčani prodaju svoju so u Neretvi na principu polovine, došao je spomenuti Fabricius, otvorio magacine soli i na veliko prodaje so, ali ustrojio je kasu i samo jednu trećinu ostavlja carskoj miriji. Na taj način od svakog muzura prodane dubrovačke soli ima carska mirija po dvije akče više. Ako spomenuti bude u isto vrijeme prodavao so kada i Dubrovčani, dubrovačka so ostaće neprodana i šteta je i carskoj miriji i nama. Zato treba narediti da spomenuti ne smije prodavati svoju so dok Dubrovčani svoju ne rasprodaju i da mu se zatvore magacini«. U smislu tog dubrovačkog zahtjeva izdan je carski ferman od 28. VII 1550. g. da se imenovanom soni magacini drže zatvoreni dok Dubrovčani ne rasprodaju svoju so³⁵. Kako je od početka cijena soli na toj skeli iznosila 12 akči po muzuru³⁶, to su Dubrovčani polagali eminima 6 akči, a Mlečani, prema tome, 4 akče po muzuru, dodavši tome i spomenuti godišnji globalni iznos zakupine.

Dubrovčani su svakako bili glavni dobavljači, ali su tu i dalje ostali Mlečani koji su imali dobre prihode od prodaje soli. Spomenuti Mlečanin je »na prometnom sultanskom trgu« sagradio kuću, magazu i druge pomoćne zgrade uz koje se nalazila i bašča. Zemljište, na kojem su zgrade podignute, pripadalo je vakufu Aladža džamije u Foči, koju je (1550) podigao Hasan Čelebija, bivši nazir u Neretvi, pa je imenovani plaćao spomenutom vakufu godišnju zakupinu od 100 akči. Godine 1566. sinovi spomenutog trgovca Julio, Justinijan i Marko, kao i zastupnik njegove kćeri Đenove, Julio, sin Nikole — prodali su spomenute zgrade i druge nekretnine zaimu Mehmed-

³⁴ Bozorzi nam ifrence karindaši Fabrince... DAD, AT A10/3. Ernacuzom (ifrence) Turci katkad nazivaju svakog Evropljanina, a ovdje se iz kasnijih podataka vidi da se radi o Mlečaninu.

³⁵ Ferman upućen sarajevskom kadiji Alijudinu, kao naziru bosanskih mukata. Prepis je ovjerio nevesinjski kadija Mehmed sin Nesuhov. DAD, AT A10/3.

³⁶ DAD, AT E8/41; C8/41.

begu, naziru državnih prihoda u Neretvi za 19.000 akči³⁷. Mehmed-beg je, zatim, 1589. g. prodao sve spomenute nekretine Dubrovčanima za 66.000 akči, što je u to vrijeme pretstavljalo veliku sumu novaca. Ovom kupoprodajom Dubrovčani nisu, kao raniji vlasnici, bili obavezni da plaćaju godišnju mukatu vakufu Aladža džamije, nego su postali potpuni vlasnici (mulk). »Ja sam prodao spomenute nekretine Dubrovčanima, a novac je od njih primljen uz hudžet fočanskog kadije, s tim da se svake godine od moga vakufa daje vakufu Hasana Čelebije po 100 akči« potvrdio je u svojoj tezkeri od 18.—27. III 1580. g. spomenuti Mehmed-beg³⁸. Do te kupoprodaje došlo je zbog toga »što je kuća bila trošna, a nalazila se na prometnom carskom trgu ove skele, pa ju je bilo potrebno preinačiti i prepraviti«, kako se to vidi iz sljedećeg sudskog dokumenta. »Ta je kuća već 14 godina u rukama Dubrovčana kao mulk u kojoj oni prodaju državnu so. Kako je sada došla zapovijed da se izvrši pregled vakufske imovine, Dubrovčani su pokazali temesuke sa pečatima trojice kadija. Na temelju toga što je to odlukama ranijih kadija postalo mulk Dubrovčana, to im se i ovog puta priznaje to pravo i izdaje ova potvrda kao dokaz« — potvrdio je bivši kadija Modave, a tadašnji inspektor vakufa u Bosni, između 24. VII i 3. VIII 1589. g.³⁹. Iako se vidi da je imovina spomenutog mletačkog trgovca konačno prešla u ruke Dubrovčana, ipak nisu time mletački trgovci bili istisnuti iz Neretve, nego su tu stalno ostali pored Dubrovčana. Jedino za vrijeme ratova Turske sa Venecijom Dubrovčani su ostajali sami, ali im je tada prilaz Neretvi bio nesiguran, jer su ih u tome sprečavali Mlečani i uskoci.

Kako se iz izloženog vidi, prihodima od prodaje soli izrađivala se i razvijala turska Neretva. I Turci i strani trgovci su tu gradili. Mostarski legator Čehaja Čejvan je tu, između 1545. i 1548. g., utemeljio džamiju i mekteb⁴⁰, a isto tako i drugi legatori su doprinijeli njenom razvitku. Iako je bilo izvjesnih faktora, koji su negativno uticali na prosperitet ove skele, kao što su povremene poplave i napadi uskoka, a naročito otvaranje splitske skele krajem XVI vijeka — ipak se Neretva sredinom XVII vijeka spominje kao razvijena kasaba i prometna skela⁴¹. U XVII vijeku su od dubro-

³⁷ Sudsko rješenje naiba u Neretvi Lutfije, sina Abdulahova, datirano između 2. i 11. IV 1566 g., na kojem su navedeni svjedoci: Hadži Alija, emin; Omer, pisar; Husejn, pisar; Husrev, subaša; Hadži Hasan iz Mostara i još sedam poimenice navedenih svjedoka kod kojih nisu ubiježena zvanja. — DAD, AT C8/39a.

³⁸ DAD, AT C8/23c.

³⁹ U tome temesuku navedeno je poimenice osam svjedoka od kojih: Šaban, čauš Visoke Porte; Behram, pisar i ujedno zamjenik dubrovačkog emina; Ahmed sin Mahmudov, trgovac; Pervane, sin Abdulahov, trgovac i drugi. — DAD, AT 1445a.

⁴⁰ H. Hasandedić, *Zadužbine Čejvan kethode u Hercegovini*, Prilozi OIS V, 282.

⁴¹ Evlija Čelebija je zabilježio o Neretvi između ostalog sljedeće: »Iz Dubrovnika se dovozi ovamo ladama so. Istovarivši ovu so u velike magaze pred pristaništem (skela), plaćaju carinu (dumruk) povjereniku za so (tuz emini) koji je ovdje postavljen od Visoke Porte. Ovdje je u davna vremena bio veliki šehar. I sada se mogu vidjeti ostaci njegovih građevina. Tu ima 150 pločom pokrivenih kuća i tri muslimanske bogomolje (mihrab). Ima Rustem-pašina džamija, jedna tekija, dva hana i

vačkih trgovaca, prilikom prodaje soli, osim miriske trećine naplaćivane i druge takse, koje su lokalne vlasti zavodile i povremeno povećavale, na što su se Dubrovčani često žalili. Tako je i putopisac, Evlija Čelebija, prilikom svog dolaska u Neretvu 1665. g., lično donio jednu carsku zapovijed, kojom se štite dubrovački interesi⁴².

Prodaja dubrovačke soli u Neretvi na principu polovine ostala je na snazi sve do 1559. g. Kako prodaja pod tim uslovima nije više Dubrovčanima odgovarala, oni su se počeli polanago povlačiti, iznoseći razne razloge, a skela je ostajala i po nekoliko mjeseci bez soli. Zato je Mehmed-beg, emir neretvanske skele, »koja pripada novskoj mukati«, u toku 1558. g. obavijestio bosanskog beglerbega o potpunom prekidu dovoza soli na tu skelu. »Za vrijeme ranijih emina nastala je šteta državnoj blagajni zbog toga što su Dubrovčani, koji su se prodavali na principu polovine, obustavili dopremanje soli. Tako, u vremenu od 28. džemaza II 946. do 29. safera 969. g. (9. V do 21. XII 1557.) nije na skelu došao nijedan muzur dubrovačke soli. Zbog toga i trgovci iz okolnih krajeva nisu dolazili, pa je skela opustjela«⁴³. Kako je Turcima bilo najviše stalo do te skele, preko koje je išao glavni uvoz soli za Bosnu, činili su sve napore i ustupke da bi održali njen prosperitet i olakšali stanje u zemlji. Zato je sarajevski kadija i tadašnji nazir hercegovačkih mukata, ispitavši stvar i rezimirajući izvještaj Mehmed-bega, podnio izvještaj Porti, dodajući: »kada je u Dubrovniku zapitana vlastela zašto je do toga došlo odgovorili su: kada je jednom nastala poplava Neretve, koja je zahvatila i skelu, naše lađe sa solju nisu mogle na dvije milje da priđu skeli, tako smo za prenos izdali sav novac od soli. Zbog toga naše solane ne proizvode više so, a kada bi je dobavljali sa strane, njena cijena bi bila skuplja, pa zato nismo u stanju više da se prodajemo na principu polovine. Ako bi se prihvatilo da od sada deseta akča ide na troškove proizvodnje, jedna trećina Osmanskoj državi, a dvije trećine proizvođaču, onda ne samo da bismo je mi proizvodili u našim solanama, nego bismo je dopremali i sa strane. Tako bi i za državu bilo korisnije. O ovome pitanju konzultovani su stručnjaci i odobrili gornji predlog«⁴⁴. Da je ta cijela akcija bila unaprijed od strane Dubrovčana pripremljena, svjedoči to što su istodobno taj predlog izložili na Porti i dubrovački poslanici Jakov Gučić i Miho Bonić — kako se to vidi iz istog dokumenta. »Na temelju gornjih izvještaja donesena je carska od-

tridesetak dućana... Na obali rijeke, na vrhu pristaništa nalaze se dvije spremne, naoružane i pripravne galije...«. Evlija Čelebija, *Putopis II*, preveo H. Šabanović, Sarajevo 1957, 237 i 238.

⁴³ Evlija dalje kaže: »Tu smo povjereniku za so pokazali naredbu našega cara i ona je zavedena u protokol (sidžil) šeriatskog suda. Njen je sadržaj bio ovaj: Neka se po carskom zakonu od Dubrovčana ne uzima carina na so (tuz badži), nego

neka se u pitanju soli postupa kao i do sada«. Isto, 241.

⁴⁴ Sadržaj toga eminova izvještaja rezimiran je u fermanu od 9. III 1559 g. koji je upućen velikom veziru Hajdar-paši, sarajevskom kadiji Salihu, kao inspektoru hercegovačkih mukata, kadijama Nevesinja i Neretve i spomenutom Mehmed-begu, eminu neretvanske skele — DAD, AT.

⁴⁵ Isti ferman.

redba da bude kao što je u predlogu. Tako od danas od 10 akči 1 akča neka ide za troškove, 3 akče carskoj miriji, a 6 akči spomenutoj vlasteli« kaže se u fermanu od 9. III 1559. godine⁴⁵.

Ova odredba se nije odnosila na sve skele, već samo na Neretvu i Dubrovnik, dok se u Slanom i Stonu i dalje prodavala na principu polovine — kako se to vidi iz potvrda o obračunu. Kako god je na skelama bio različit princip prodaje: negdje princip polovine, a negdje princip trećine, tako su isto i cijene bile različite. U Novom, kako smo ranije spomenuli, cijena je bila 13 akči, u Neretvi i Dubrovniku 12⁴⁶, a u Stonu i Slanom 11 akči po muzuru⁴⁷. Takve su cijene ostale do 1574. godine.

PROMET U NERETVI

Dubrovčani su so dovozili na trgove i smještali je u svoje magacine, a prodavali su je ovlašćeni dubrovački pretstavnici uz izvjesnu proviziju ili fiksiranu platu⁴⁸. So je mjerena turskom standardnom mjerom muzurom, koji je zapremao 42 oke⁴⁹. Iako su i Dubrovčani i Mlečani imali svoje različite mjere, i jedni i drugi bili su obavezni da mjere muzurom, i to kako na turskim, tako i na drugim skelama, gdje god je so prodavana turskim podanicima. Prodaji je prisustvovao državni emin, odnosno amaldar ili njegov povjerenik (emin), čiji je pisar evidentirao svaku prodaju. Dubrovački pisar je takođe vodio odvojenu videnciju. Te su knjige sranjavane i polagan je račun obično godišnje, ili svakih šest mjeseci, a katkad i za kraće vrijeme u slučaju izmjene kojeg od službenih lica: dubrovačkog prodavaoca, turskog amaldara i finansijskog organa, emina, odnosno nazira. Iz sačuvanih potvrda emina i kadija, koje su oni u smislu ugovora iz 1485. g. izdavali dubrovačkim prodavaocima prilikom obračuna i isplate državnog dijela možemo znati koliki je u izvjesnim periodima bio promet soli na skelama. Te su nam potvrde važne da bi mogli sagledati kretanje prometa solju na pojedinim skelama. Najviše se takvih potvrda sačuvalo za Neretvu, pa zato možemo znatno više reći o prometu na toj skeli, dok za druge imamo pojedinačne potvrde i često sasvim manjkave⁵⁰.

Potvrde su izdavali emini i naziri, a potvrđivali su ih kadije koji su imali nadzornu vlast⁵¹. Zato su potvrde emina i nazira u

⁴⁵ Isto.

⁴⁶ DAD, AT E20/30a; E20/26a; C8/53h; C8/106; C8/41 itd.

⁴⁷ DAD, AT C8/53a; E20/32a;

⁴⁸ Božić, n. d. 263.

⁴⁹ O muzuru smo govorili na drugom mjestu (*Bosanske solane u XVI i XVII vijeku*). Iako se 1599 g. spominje prodaja soli u Neretvi dubrovačkom mjerom od 33 oke (V. Vina-ver, *Monetarna kriza u Turskoj* (1575-1650), IGS 3-4, Beograd 1958, 138) smatramo da je to bilo samo privremeno stanje, tolerisano povre-

meno za vrijeme finansijske krize i opće inflacije kada cijena od 55 akči nije pretstavljala ekvivalent ni za dubrovačku mjeru, pa je usljed toga često dolazilo do pomanjkanja soli. Inače su Turci kroz cijeli XVI vijek uporno tražili da se mjeri turskim muzurom od 42 oke (1 oka = 1,28 kg). Na toj bazi mi smo pre-računavali muzure u oke i prikazali promet na skelama.

⁵⁰ DAD, AT 2064; C8/50; E20/32a.

⁵¹ DAD, AT 1329.

principu bile privremenog karaktera, na temelju kojih je kadija izdavao posebni sudski dokumenat, a rijetko bi potvrdio na istoj potvrđi emina ili nazira⁵². Ako su se našli pred sudom i dubrovački prodavalac i emin, odnosno nazir, onda je samo kadija izdavao temesuk ili hudžet⁵³. Spomenute dokumente je mogao izdavati i kadija za skelu koja pravno nije spadala u njegovu jurisdikciju, npr.: na izjavu dubrovačkog emina, koji je privremeno bio nadležan i za Neretvu, potvrdu Dubrovčanima da su izmirili miriski dio od soli izdao je novski kadija, iako je za tu skelu bio nadležan nevesinjski kadija⁵⁴. Potvrde emina i nazira su katkad manjkave, jer ne sadrže sve elemente: nisu uneseni podaci za koje vrijeme je račun likvidiran, ili nije unesena količina, ili ni jedno ni drugo, nego se samo kaže da je imenovani podmirio iznos koji pripada državi. Kadijini su dokumenti potpuniji, ali ako je potvrda finansijskog organa potpuna, mogla je kadijina potvrda biti takođe kratka i s našeg gledišta manjkava, zato što nam se prva nije sačuvala kao npr. jedina potvrda za Dubrovnik koja potiče od nevesinjskog kadije⁵⁵.

Iz potvrde Mehmeda, nazira neretvanske skele, od 2.—11. II 1561. g., saznajemo da je »dubrovački vlastelin Nikola Španović predao kao ostatak državnog dijela od prodaje soli u Neretvi na trećinu, koji se (dio) prema novoj carskoj zapovijedi daje po 4 akče od jedne mjere, iznos od 8.040 akči. Ranija odredba je dokinuta od 1. septembra prošle godine«⁵⁶. Iz toga proizilazi da je primjena fermama od 9. III 1559. g. o prodaji soli na principu trećine počela na toj skeli tek od 1. septembra 1559. g. Nije označeno za koje vrijeme je položen dužni iznos, ali računski proizilazi da je prodano 2.233 muzura (93.786 oka), po 12 akči = 26.800 akči. Od toga 10% = 2.600 akči otpada na troškove, ostatak = 24.120; od toga dvije trećine = 16.080 pripada Dubrovčanima, a jedna trećina = 8.040 miriji, odnosno amaldaru. U odnosu na druge obračune jasno je da gornja potvrda pretstavlja samo zaostatak likvidiranog računa, jer se spomenuta količina soli mogla na toj skeli prodati za 15 dana.

Precizniju potvrdu istog nazira imamo od januara 1563. g., prema kojoj je dubrovački vlastelin Martin Bernardo prodao na toj skeli u vremenu od 5. V 1562. do 15. I 1563. g., 40.197 muzura soli. »Od toga pripada miriji 4 akče po muzuru, što iznosi 160.788 akči. Spomenuti iznos je u cijelosti predao i izdaje mu se ova potvrda kao dokaz u slučaju potrebe«⁵⁷. Dakle, za 8 mjeseci i 10 dana prodano je ukupno 1.688.274 oke soli. Računato je kao gore, jedino 10% za troškove nije u toj potvrđi iskazano, vjerovatno je odbijeno ranije. Mjesečni prosjek iznosi 203.406,50 oka. Svakako prosjeci nisu realni, jer se promet odvijao uglavnom u ljetnim mjesecima, dok je preko zime bio mnogo slabiji, a povremeno je i prekidan.

⁵² DAD, AT 1330.

⁵³ DAD, AT C8/53a; C8/53h; C8/50; C8/41.

⁵⁴ DAD, AT C8/41.

⁵⁵ DAD, AT C8/50.

⁵⁶ DAD, AT 2064.

⁵⁷ DAD, AT E20/30a.

Isti nazir Mehmed je, početkom novembra 1563. g., potvrdio da je na toj skeli vlastelin Petar, Nikšin sin, u vremenu od 15. I do 15. X 1563. g., prodao soli na trećinu ukupno 35.352 muzura (1.491.784 oke, »a od svakog muzura pripada miriji po 4 akče, što iznosi 141.408 akči. Ovaj iznos sam u cijelosti primio od spomenutog vlastelina i njegovih sinova«⁵⁸. Gornja količina je, dakle, prodana za 9 mjeseci, a mjesečni prosjek iznosi 165.753,60 oka. Obračun je izvršen istog dana kada i obračun sa istim vlastelinom za Slano.

Na temelju potvrde nevesinjskog kadije Abdulaha, sina Ahmedova od 15—24. I 1564. g. vlastelin Gabrić prodao je u Neretvi soli za 3 mjeseca, od 15. X 1563. do 14. I 1564. g., ukupno 16.532 muzura, »od čega je na temelju carske zapovijedi kao ušur (10% za troškove) odbijeno 1.653 muzura, a zatim od 14.879 muzura carskoj miriji pripada 4 akče po muzuru, što iznosi 59.516 akči. Emin Mehmed je pred sudom očitovao da je Gabrić spomenute akče u cijelosti položio«⁵⁹. Mjesečni prosjek iznosi 231.420 oka.

Iz potvrde nazira Mehmeda od 2.—11. I 1567. g. vidimo da je na toj skeli prodano ukupno 44.367 muzura soli, »od svake mjere pripada miriji po 4 akče, što iznosi 177.467 okči. Dubrovački vlastelin Marko Milović je sve akče predao bez zaostatka«⁶⁰. Ovdje nije označio za koje je vrijeme spomenuta količina prodana

Od 12. I. do 31. XII 1569. g. prodano je u Neretvi ukupno 32.235 muzura »od prodanog iznosa na principu trećini miriji pripada 128.940 akči, što je dubrovački vlastelin Frano Žunavlić, sin Nikolin u cijelosti predao«⁶¹. Prosječan mjesečni promet iznosi 113.232 oke.

Novski kadija Mustafa potvrdio je sudskom ispravom između 24. II i 5. III 1573. g. da je sudu pristupio dubrovački emin Husejn-beg i izjavio: »ovlašćeni dubrovački prodavalac soli u Neretvi Bakonja, sin Perke Lukarevića prodao je soli za godinu i 10 mjeseci, od 3. XII 1570. do 10. X 1572. g., ukupno 33.374 muzura. Dio koji pripada miriji na principu trećine iznosi 120.146 akči, što sam u cijelosti primio«⁶². Prema tome za 22 mjeseca prodano je 1.401.708 oka, od čega mjesečni prosjek iznosi 70.085 oka.

Neke od ovih obračunskih isprava kako emina, tako i kadija, bile su računski pogrešne na štetu državne kase. Tako je Murat, emin amaldara podnio pismeni obračun da je u Neretvi za jednu hidžretsku godinu, od 18. XI 1574. do 7. XI 1575. g., Dubrovčanin Frano Kabožić prodao 37.815 muzura soli, a od toga državna trećina iznosi 12.605 muzura po 15 akči = 180.975 akči. Na istoj potvrdi je i temesuk nevesinjskog kadije Resula, sina Ahmedova, koji je, između 3. i 12. I 1576. g., potvrdio gornje navode kao tačne. Međutim,

⁵⁸ DAD, AT E20/26a. Istog dana kada je izvršen obračun za Neretvu likvidiran je i obračun za Slano sa istim vlastelinom Petrom (E20/32a).

⁵⁹ DAD, AT C8/53h.

⁶⁰ DAD, AT C8/106.

⁶¹ Potvrda emina Mehmeda, datirana 23. redžeba 977. g. (1. II 1570).

DAD, AT. U tekstu je hidžretska godina za koju je izvršen obračun ubilježena 966 i 967. Treba 976 i 977, inače bi bilo nevjerovatno da se potvrda o likvidiranom računu izdaje nakon 10 godina.

⁶² DAD, AT C8/41.

trećina u novcu iznosi 189.075 akči. U kadijinoj potvrdi još je pogrešno unesena trećina u muzurima, umjesto 12.605, upisano je 1.265 muzura⁶³. Prema tome prodano je ukupno 1,588.230 oka, a mjesečni prosjek iznosi 132.352,50 oka.

Dubrovački vlastelin Jafto, prodavalac soli u Neretvi zamolio je nevesinjskog kadiju Abdulaha, sina Mustafina da mu na temelju nazirove potvrde izda sudsku potvrdu. Prema toj nazirovoj potvrdi Jafto je predao naziru novac od državne trećine u iznosu od 11.230 akči, i to u vrijeme kada je so bila po 12 akči. Kadija je na to spomenutom vlastelinu, od 1.—10. IV 1576. g., izdao sudsku potvrdu⁶⁴. Kako ćemo vidjeti, so je 1574. g. u Neretvi poskupila sa 12 na 15 akči, pa se Jafto, izgleda, bojao da mu se naknadno ne zatraži razlika. Tu se ništa ne kaže na koje se vrijeme odnosi spomenuti novac od jedne trećine.

I na kraju navešćemo karakterističan podatak o prometu na toj skeli iz 1597. g., koji nam pruža hudžet neretvanskog kadije Ahmeda, sina Mehmedova od 6—15. VI 1597. g. Obračun je izvršen prvo za vrijeme od 12. I do 1. III 1597. g.; prema tom obračunu prodano je 7.512 muzura soli, od toga državna trećina iznosi 2.504 muzura, u novcu = 137.720 akči, o čemu je postojala ranija potvrda i emina i kadije. Zatim je od 1. marta do 15. aprila iste godine prodano 13.515 muzura, od toga trećina = 4.508 (treba 4.505) muzura, što u novcu iznosi 247.940 akči. Zatim obadva ova obračuna sadržana su u kadijinoj potvrdi, prema kojoj je za pet mjeseci prodano ukupno 21.027 muzura, od čega državna trećina iznosi 709 muzura, u novcu = 385.485 akči (treba 385.495) »što je dubrovački vlastelin Buno neretvanskom eminu Mehmedu u cijelosti predao, a da nije ostala niti jedna akča niti oka duga — kako su obadvojica perđ sudom očitovli«⁶⁵. Prema toj potvrdi prodano je ukupno 883.134 oke soli, od čega mjesečni prosjek iznosi 176.626,80 oka. Najznačajnije je to što na temelju te potvrde proizilazi da je cijena soli te godine iznosila 55 akči po muzuru. To znači da je od 1574. do 1597. g. cijena soli povećana na više od četiri i po puta.

O zakupnicima državnih prihoda na toj skeli postoji samo jedan podatak u fermanu iz 1591. g.⁶⁶. Tu se spominje multezim (amaldar) neretvanske skele Mehmed Mesih-oglu, dok se u istom dokumentu na drugom mjestu spominje kao emin. Tako su sami amaldari nazivani i eminama, a službu na skeli obavljali su lično ili preko opunomoćenih lica (svojih emina). Ovo je logičnije tim prije što se ni u jednom drugom od pronađenih dokumenata o soli ne spominju amaldari, nego samo emini. I u jednom i u drugom slučaju na skeli su morali postojati i državni emini ili još i naziri, kojima su amaldari-emini, odnosno amaldarovi emini polagali račune.

⁶³ DAD, AT 1330.

⁶⁴ DAD, AT 1329.

⁶⁵ Kadijin hudžet od 6—15. VI 1597. g. u kojem su kao svjedoci navedena skoro sva vojna lica: Bekir-

aga; Isa, Memija i Alija, čehaje; Alija i Husejn, brodski zapovjednici (reis); Oruč, zapovjednik ode i Ballya, muhzir. DAD, AT.

⁶⁶ DAD, AT A7/34.

U što su trošeni prihodi neretvanske skele? Kako se u istom fermandu iznose tvrdnje neretvanskog kadije da »na skeli ima 370 plata (nefera), čije age svake godine uzimaju iz državne kase njihove plate, a neferima ne daju«⁶⁷ dalo bi se zaključiti da su 1591. g. plate posada neretvanske tvrđave isplaćivane od prihoda te skele. Drugi podatak za to postoji u tezkeri bosanskog beglerbega, od 3.—12. III 1596. g., u kojoj između ostalog stoji: »Dubrovačku so, koja je tamo prispjela uzele su mjesne age, zatvorile u magaze i nisu je dali kiridžijama trgovaca. Time je ne samo učinjena šteta kiridžijama, nego je i ovamo nastala nestašica soli. Kada so prispije, dajte po jednu do dvije mjere domaćim neferima, a ostalo dajte trgovcima«⁶⁸. Siguran podatak za to imamo u jednoj nedatiranoj prestavci gabelskih aga, vjerovatno iz početka XVII vijeka kojom traže da Dubrovčani pošalju so: »Ako se i za ovo izgovarate i nećete so poslati, mi ćemo otići u Carigrad i zatražiti da nam se odrede plate od drugih carskih prihoda i tražićemo još da se so doprema sa druge strane«⁶⁹.

OSTALE SKELE

Preko Dubrovnika se takođe odvijao značajan promet solju i to od 1485. g. pa sve do propasti Republike. U većini citiranih dokumenata Dubrovnik se spominje zajedno sa Neretvom. Tako su i svi sporovi, koji su nastajali kako zbog principa prodaje tako i zbog povećanja cijena soli, raspravljani i rješavani zajedno za oba-dvije te skele, kako ćemo to vidjeti, dok se Slano i Ston kod rješavanja tih pitanja uopće ne spominju⁷⁰. Glavni soni trg nalazio se na Pločama, gdje se slijevao veliki karavnski saobraćaj. Prije 1527. g. počelo se trgovati solju i »pred vratima arsenala u Dubrovniku«, iza leđa turskih finanskiskih organa, pa je 3. X 1528. g. carskim fermandom naređeno da se i tu postave pisari i mubaširi i da se uzima polovina prihoda od soli⁷¹. Da li je to bila samo privremena mjera da se suzbije kontraband, ili se i dalje so prodavala na dva mjesta u Dubrovniku ne možemo o tome ništa reći.

Iako je Dubrovnik pretstavljao jedan od glavnih trgova za so, nismo u stanju da ovdje pružimo ni jedan podatak iz XVI vijeka iz kojeg bi se vidio stvarni promet soli. Jedini dokument, koji smo o tome pronašli, nažalost, sasvim je manjkav. To je tezkeri nevesinjskog kadije Abdurahima, sina Ahmedova, od 12.—21. V 1565. g., kojom se potvrđuje samo toliko da je dubrovački vlastelin Nikola za vrijeme od 23. I 1563. do 1. I 1565. g. »predao novac od miriskog

⁶⁷ Isto.

⁶⁸ Divanska tezkeri od 3.-12. III 1596. g. upućena neretvanskom kadiji. DAD, AT.

⁶⁹ Pretstavku su potpisali i pečatima ovjerili: Ali-aga, emin u Gabeli; Sulejman-aga, dizdar Norina; Ibrahim-aga; Abas-aga, dizdar Sedd-i Islam-i džedida; Mehmed-aga,

dizdar Sedd-i Islam-i atika; Abdulvehab-aga; Kapetan rijeke Neretve; Mahmud-aga; Osman-aga; Sulejman-aga; Mehmed-aga; Ali-aga; Ibrahim-aga; Abdulkерim-aga, dizdar Krupe (?). DAD, AT B78/18.

⁷⁰ DAD, AT A7/40; CII 6/23a; 4523a; 4593a.

⁷¹ DAD, AT A8/1a.

dijela soli Hadži Mehmedu, sinu Hadži Alije (vjerojatno dubrovački emir), što su obadvojica pred sudom očitovali⁷². Tezkerica je svakako izdana na temelju specificiranih emirskih potvrda, pa je sa našeg gledališta ostala manjkava. Ali nema sumnje u to da je promet soli na toj skeli bio značajan, a povećavao se kadgod je, iz bilo kojeg razloga, dolazilo do zastoja na drugim skelama⁷³.

Dok su se Dubrovčani u Neretvi morali povinjavati i opravdanim i neopravdanim turskim zahtjevima, dotle je u Dubrovniku bila nešto drugačija situacija. Početkom 1603. g. bosanski defterdar Pirija potužio se Porti da su Dubrovčani otjerali turskog pisara, koji je evidentirao promet soli, »pa je raja koja dolazi da kupuje so zakidana, i ne samo da se raji skuplje naplaćuje, nego se i novac miriske trećine, koji se daje emirima, zakida i manje isplaćuje. Da se miriji ne bi činila šteta, a raji nepravda, moli se carska zapovijed da se prema ranijem običaju od strane bosanske kancelarije odredi pisar, koji će državnu trećinu bilježiti u defter⁷⁴. Na temelju toga referata fermanom od 4. III 1603. g. naređeno je da se u Dubrovnik pošalje pouzdan pisar »koji će u deftere bilježiti činjeničko stanje. Neka se dobro čuva da državnoj blagajni ne čini štetu, a raji nasilje i nepravdu⁷⁵.

Ko su bili zakupnici prihoda državne trećine soli u Dubrovniku i kuda su ti prihodi trošeni u XVI vijeku ne možemo o tome ništa pouzdano reći. Poznato je da su početkom XVII vijeka iz prihoda državne trećine soli sa dubrovačke skele isplaćivane plate nekim višim službenicima Bosanskog divana. Tako je Ahmed-paša Dugalić, koji je bio i bosanski beglerbeg 1598. i 1604. g., zatim dva

⁷² DAD, AT C8/50.

⁷³ Spomenućemo dva podatka iz prve polovine XVIII vijeka o prometu soli na toj skeli:

Pred ljubinjskim kadijom Mahmudom, između 28. XI i 7. XII 1713., likvidiran je obračun između dubrovačkog pretstavnika Pere, s jedne strane, i Osman-age, zastupnika počiteljskih aga, kao i Hasana čehaje zastupnik ljubinjskih aga i nefera, s druge strane. Kadija je potvrdio da je »u 1125 godini« (počinje 28. I 1713., a završava 16. I 1714.) »prodano na dubrovačkoj skeli 720 kabala soli«, a državna trećina od toga iznosi u novcu 192 dukata (dukat = 40 dinara), što kao odžakluk timar pripada agama i neferima počiteljske i ljubinjske tvrđave. (DAD, AT 1146). Kako se prije izdavanja potvrde nije završila ni hidžretska ni obračunska godina, koja je trajala od 1. marta do 31. marta slijedeće godine (po

julijanskom kalendaru) proizilazi da se taj obračun odnosio na jedan dio godine.

Iz drugog preciznijeg podatka vidi se da je državna trećina na toj skeli za godinu dana, do 1. marta 1730. (tj. od 1. III 1729. do 31. III 1730.) iznosila 3.450 kabala, što je u novcu pretstavljalo 2.421 groš (dubr. groš = 40 dinara) i 12 dinara (H. Kapi-džić, *Veze Dubrovnika i Hercegovine u XVIII vijeku*, kalendar Gajret, 1940, 92).

Nema sumnje da je kabao u XVIII vijeku predstavljao dubrovačku mjeru od 33 oke. Iz gornjeg podatka proizilazi da je cjelokupan godišnji promet na toj skeli iznosio 10.350 kabala (341.550 oka), a cijena kabala = 0,70 groša. Mjesečni prosjek bi iznosio 28.462,50 oka.

⁷⁴ DAD, AT A 3/8a.

⁷⁵ Isto.

decenija bio na raznim položajima u Bosni i Hercegovini, primao plate od državne trećine soli iz Dubrovnika⁷⁶.

Slano je kao skela registrovana takođe prvim ugovorom 1485. g. Do 1491. g. preko Slanog je, bez sumnje, išao veliki promet soli, jer je ta skela bila najbliža karavanima koji su dolazili iz Bosne. Koliki je promet imalo to tržište u tom vremenu tj. do otvaranja neretvanske skele, ne možemo reći određeno ništa. Nakon što su Turci osvojili Neretvu (1490), Slano gubi svoj raniji značaj, jer se najveći dio prometa soli okreće Neretvi. Preko Slanog se i kasnije odvijao promet solju, ali od manjeg značaja.

Sve do druge polovine XVI vijeka ne raspoložemo ni jednim podatkom o prometu soli na toj skeli. Cijena soli u Slanom, kao i u Stonu, koja je bila nešto niža nego na drugim skelama, iznosila je 11 akči po muzuru, kako je ranije spomenuto. Turci tu nisu priznavali Dubrovčanima princip trećine, nego je i poslije 1559. g. so prodavana napola. Iz potvrde neretvanskog nazira Mehmeda između 29. X i 7 XI 1563. g., koji je ujedno bio i nazir Slanog saznajemo o veličini sonog prometa na toj skeli. Prema obračunu iz te godine »dubrovački vlastelin Petar, Nikšin sin od prodaje soli za 15 mjeseci podmirio je državni dio jedne polovine u iznosu od 3.610 akči, i u cijelosti ovome siromahu predao, a da nije ostao dužan niti jednu akču«⁷⁷. To bi značilo da je za to vrijeme prodano ukupno 656 muzura ili 27.552 oke, od čega polovina u novcu iznosi 3.608 akči. Petar je poslao Mehmedu u Neretvu novac i defter koji je vodio, a ovaj mu je izdao potvrdu. Karakteristično je da je nazir zabilježio u defter i državni prihod za 15 mjeseci unaprijed i zatražio da mu što prije pošalje novac. »Osim toga ubilježen je u vaš defter sa istim datumom i prihod za 15 mjeseci unaprijed i ovjeren je pečatom, pa neka se na temelju toga izda hudžet, a nadam se da nećete s tim odugovlačiti«, pisao je nazir Petru⁷⁸.

Šest godina kasnije potvrdio je emin Mehmed da je od 1. VIII 1568. do 31. VII 1569. g. »dubrovački vlastelin Frano, prodavalac soli u Slanom, prodao za miriju 233 muzura soli, što iznosi 2.563 akče. Spomenuti iznos sam u cijelosti primio od dubrovačkog prodavaoca u Neretvi vlastelin Franek«⁷⁹. Na temelju izloženog vidi se da je ukupan godišnji promet soli na toj skeli u 1568/9. g. iznosio 466 muzura. Mjesečni prosjek u prvom slučaju (1562/3) iznosi 1.836,66 oka, a u drugom 1.631 oka.

Klek je takođe registrovan 1485. g. Turci su ga otvorili te godine nasuprot Neretvi, koju su tada držali Mađari. Koncesiju prodaje soli imali su Dubrovčani, ali je uprkos zabranama dolazila tu povremeno i mletačka so. Nakon zauzeća Neretve Turci su 1491. g. ukinuli Klek kao soni trg, a dubrovački prodavalac soli preselio se u svoju koloniju u Neretvi⁸⁰. Nema sumnje u to da je Klek u tom kratkom periodu pretstavljao značajno sono tržište. Kako nismo

⁷⁶ A. Handžić, *Pisma Ahmed-paše Dugalića dubrovačkom knezu i vlasteli*, Prilozi OIS III-IV, 418-19, 424-5, 427-8, 429, 431.

⁷⁷ DAD, AT E 20/32a.

⁷⁸ Isto

⁷⁹ Tezkera od 21. X 1569. DAD, AT.

⁸⁰ Dinić, n. d. 115.

pronašli ni jednu potvrdu finansijskih organa ili kadija iz tog vremena, ne možemo ništa reći o stvarnom prometu na toj skeli.

V. Skarić spominje skelu Zažabje i poistovjetuje je sa Klekom, pozivajući se na Č. Truhelku tj. na farmen Bajazida II iz 1490. g. iz kojeg se navodno to razabire⁸¹. Međutim, u spomenutom dokumentu se spominje samo Klek⁸², dok o Zažabju nema govora. Klek se nalazio u nahiji Zažabju, pa je vjerovatno da je kasnije skela u Kleku nazivana imenom spomenute nahije. Kako se 1596. g. spominje emin od Zažabja po imenu Mumin⁸³, zatim 1620. g. Osman, nazir Gabele i Zažabja⁸⁴ proizilazi da se preko te skele i u XVI i XVII vijeku odvijao izvjestan promet.

Ston. Do 1528. g. Ston nije predstavljao tržište, pa Turci do te godine nisu tu ubirali nikakav đumruk. Tu su glavne dubrovačke solane još od 1333. g.⁸⁵, ali je so prodavana na ranije određenim trgovima. Prije 1527. g., kada je i u Dubrovniku pred arsenalom otvoreno novo tržište soli, počeli su i ovamo stizati karavani koji su iz zaleđa donosili sirovine, a nosili so i to u početku krađomice, a kasnije su Dubrovčani tu postavili i svoje carske službenike. Zato je novski kadija, pod čiji su nadzor spadale sve mukate od Novog do Neretve, krajem 1527. g., referisao Porti »da pored Dubrovnika, gdje se so prodaje na principu polovine, prodaje se još i pred vratima samog arsenala u Dubrovniku, kao i u Stonu, koji pripada dubrovačkoj tvrđavi. Ovamo se donosi roba iz Osmanskog carstva, a kupuje so, dok miriji od toga nema ništa, jer na tim mjestima nema turskih pisara i mubašira, iako tamo postoje dubrovački finansijski organi«⁸⁶. Kako je kadija predložio da se i ovi trgovci registruju i pošalju turski finansijski organi, došao je ferman od 3. X 1528. g. u kojem između ostalog stoji: »naređujem da se i pred vratima Dubrovnika i pred tvrđavom Stona postave pisari i mubaširi i da se od raje moga carstva, koja tu s robom dolazi i kupuje so, uzima po zakonu đumruk i badž, kao i u Dubrovniku, da se po običaju uzima polovina od soli i što god bi tamo stizalo, neka se za carsku miriju po zakonu naplaćuje«⁸⁷. Ston je tako 1528. g. postao legalno tržište soli.

U odnosu na promet u Neretvi Ston je predstavljao maleno tržište. Dubrovčanima ni tu nije priznata povlastica da prodaju so na principu trećine, isto kao ni u Slanom, nego se na obadvije te skele i poslije 1559. g. prodavala so napola. Koliki je bio promet soli u Stonu u drugoj polovini XVI vijeka govori nam jedna potvrda nevesinjskog kadije Abdulaha, sina Ahmedova, od 16.—24. I 1564. g. Prema toj potvrdi dubrovački vlastelin Petar Petrić prodao je na toj skeli za vrijeme od 17 mjeseci, od 1. VIII 1562. do 1. I 1564. g., ukupno 568,50 muzura soli⁸⁸. »Sada je emin Neretve, Mehmed pred

⁸¹ V. Skarić, *Podaci za historiju Hercegovine od 1566 do sredine XVII vijeka*, GZM XLIII, 1931, 67.

⁸² Truhelka, n. d. 100.

⁸³ Skarić, n. d. 67.

⁸⁴ DAD, AT 2087. Nedatirano pismo spomenutog nazira Dubrovčani-

ma, ali je prema sadržaju nastalo sredinom 1620. godine.

⁸⁵ Gecić, n. d. 100.

⁸⁶ DAD, AT A 8/1a.

⁸⁷ Isto.

⁸⁸ DAD, AT C 8/53a.

sudom izjavio da je spomenuti vlastelin Petar akče od prodane soli — od koje polovina pripada carskoj miriji, i to 284,50 muzura po 11 akči, što iznosi 3.128 akči — preko svoga opunomoćnika vlastelina Gabrića u cjelosti predao⁸⁹. Prema tome prosječan mjesečni promet na toj skeli iznosio je 33,44 muzura ili 1.404,48 oka soli.

Svakako se promet solju na tom trgu povećao kad god je iz bilo kojih razloga dolazilo do zastoja dovoza soli na neretvansku skelu. Tako su karavani, koji su se »usljed pomanjkanja soli na Neretvi povraćali« — kako se to u više dokumenata ističe, sigurno okretali u Ston kao najbliži trg i solanu, gdje pomanjkanja soli nije bilo. Ali kako ne raspoložemo s dokumentima o prometu soli iz kasnijeg vremena, ne možemo o tome više ništa reći. Ston je i dalje sve do propasti Dubrovačke Republike ostao ne samo mjesto, gdje su se nalazile najvažnije dubrovačke solane, nego i tržište sporednijeg značaja preko kojeg se izvozila so u dubrovačko zaleđe.

Vlastelin Gabrić je spomenut ranije kada se govorilo o prometu u Neretvi. On je, dakle, 1564. g. kao prodavalac soli u Neretvi likvidirao račun stonskog prodavaoca vlastelina Petra Petrića. Po svemu izgleda da je ovdje glavni poduzetnik na obadvije skele bio Gabrić, a da je Petrić bio njegov opunomoćnik u Stonu. Isto tako je vlastelin Petar, Nikšićin sin 1563. g. bio ovlašćeni prodavalac i u Neretvi⁹⁰ i u Slanom⁹¹. Zatim, 1568/9. g. vlastelin Frane bio je također istodobno poduzetnik i u Neretvi i u Slanom⁹². Kada je srađen potpis i pečat emina Mehmeda na potvrdi izdanoj spomenutom Frani sa potpisom i pečatom na drugoj potvrdi, koja se odnosi na obračun u Neretvi iz iste godine ustanovilo se da je jedno te isto lice. Isti neretvanski emin Mehmed je ponovo 1564. g. bio nadležan i za Ston⁹³. Iz izloženog može se kao sigurno utvrditi da su tržišta u Slanom i Stonu bila kao neke filijale neretvanske skele i da je promet soli na njima obračunavan preko računa neretvanskog sonog prometa. Kao god što je neretvanski emin, odnosno nazir, bio nadležan istodobno još i za Ston i Slano, tako je i dubrovački prodavalac u Neretvi bio u isto vrijeme poduzetnik na sve tri spomenute skele.

Makarska je od 1493. g⁹⁴., pa sve do početka Bečkog rata, izuzimajući vrijeme trajanja Kandiskog rata (1645—1669), bila u turskoj vlasti. Turci su je prilikom zauzimanja jako porušili, ali se zatim brzo oporavila i postala značajno sono tržište. Makarska je, međutim, u XVI vijeku samo pretstavljala tržište dubrovačke soli. Dubrovčani su se tu kao stvarni gospodari pojavljivali sami za vrijeme rata Turske sa Mlecima, dok su u drugo vrijeme, ukoliko su tu i bili, prodavali so uporedo sa mletačkim trgovcima. O tome nemamo izričitih podataka, ali kako smo ranije vidjeli, u fermanu kojim je 1549. g. data koncesija mletačkom trgovcu u Neretvi i Makarskoj, dubrovački trgovci se te godine u Makarskoj uopće ne

⁸⁹ Isto.

⁹⁰ DAD, AT E 20/26a.

⁹¹ DAD, AT E 20/32a.

⁹² Tezjera neretvanskog emina

Mehmeda od 21. X 1569. DAD, AT.

⁹³ DAD, AT C 8/53a.

⁹⁴ H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, izdanje ND BiH, Sarajevo 1959, 55.

spominju⁹⁵. Godine 1559. spominje se tu prodaja dubrovačke soli na trećinu⁹⁶, ali se kasnije ni u jednom dokumentu u kojem se govori bilo o povećanju cijena bilo o principu prodaje dubrovačke soli Markarska uopće ne spominje⁹⁷. Koliki je promet dubrovačke soli bio na toj skeli, ne znamo, jer dosada ne raspolažemo ni sa jednim takvim dokumentom.

ODRAZ OSMANSKE FINANSISKE KRIZE NA TRGOVINU SOLJU

U drugoj polovini XVI vijeka nastaje opći skok cijena kao posljedica finansijske krize Osmanskog carstva, pa se i cijene soli na svim skelama naglo povećavaju. Poraz turske flote kod Lepanta (1571) i zaustavljanje daljnjeg osvajanja bio je prvi znak slabljenja turske vojničke moći. U vezi s tim počela je i kriza turskog timarskog sistema. Zatim ratovi sa Perzijom od 1578. g. i poraz pred Siskom (1591) doprinijeli su daljnjem slabljenju, dok je četrnaestogodišnji rat sa Austrijom (1593—1606) prouzrokovao ogroman finansijski deficit. Već 1564. g. državni rashodi su za 6,600.000 akči prevazilazili prihode, 1591. prihodi su iznosili 293,400.000, a rashodi 363,400.000, dok su 1597. ove cifre dobile dijametralnu razliku, 300,000.000 prihoda naprema 900,000.000 rashoda⁹⁸. Zbog toga je došlo do velike monetarne krize. Dok je ranije od oke srebra kovano 500 akči, 1548. g. iz iste količine srebra kovano je 1.000 akči⁹⁹. U svjetlu tih općih fakata biće jasniji i svi problemi nastali u trgovini solju.

Iako su se Dubrovčani (1559) obavezali da će na sve skele dovoziti dovoljne količine soli, za vrijeme tursko-mletačkog rata (1571—1573) nisu im više raniji uslovi odgovarali. Tražili su povećanje cijena, pa su u Neretvu počele stizati sve manje količine koje nisu zadovoljavale. Štaviše, i po nekoliko dana skela je ostajala bez soli¹⁰⁰. Pošto su u to vrijeme jedini dobavljači bili Dubrovčani, oni su imali dosta izgleda da im Turci popuste. O stanju na skeli lokalne vlasti su podnosile izvještaje bosanskom beglerbegu i tražile rješenje. Uporedo s tim nastojanjem za povećanje cijena, vodila se borba između Dubrovčana i Mlečana koji se po svršetku rata ponovo pojavljuju na toj skeli. Dubrovčani mitom i poklonima utiču na mjerodavne turske organe da referišu Porti kako bi dozvola mletačkim trgovcima da mogu naporedo s Dubrovčanima prodavati so bila iluzorna, jer da su oni sami sasvim dovoljni da vrše snabdijevanje dovoljnim količinama. Tako su mufetiš Hercegovačkih mukata i nazir neretvanske skele 5. VII 1574. g. podnijeli arz Porti, zagovarajući dubrovačke interese, tj. da se dozvoli prodaja mletačke soli samo onda kada se dubrovačka rasproda¹⁰¹. Kako je u isto vrijeme Mehmed, nazir spomenute skele došao do sporazuma sa

⁹⁵ DAD, AT A 10/3.

⁹⁶ DAD, AT 4598a.

⁹⁷ DAD, AT C 8 33a; 4582a; A 7/40; C II 6/23a; 4523a; 4593a; i drugi.

⁹⁸ J. W. Zinkeisen, *Geschichte des osmanischen Reiches in Europa III*,

Gotha 1855, 789.

⁹⁹ Vinaver, n. d. 118.

¹⁰⁰ Ferman od 30. IX 1576., kojim se rezimira stanje na neretvanskoj skeli iz 1574. g. — DAD, AT C 8/33a.

¹⁰¹ Isto.

Dubrovčanima, prema kojem su se oni obavezali da će dopremati u Neretvu dovoljne količine soli ako se cijena poveća na 15 akči, to je dan kasnije podnio i drugi arz Porti i tražio da se to odobri. Tako je u drugoj polovini te godine donesen fermand o povećanju cijena dubrovačke soli sa 12 na 15 akči na skelama u Neretvi i Dubrovniku. Taj prvi fermand nismo uspjeli pronaći, ili se on nije ni sačuvao, ali je njegov sadržaj u cijelosti sadržan u kasnijem fermandu, od 21. V 1575. g., kojim je Murat III (1574—1579) obnovio taj raniji fermand. Iz njega se ujedno vidi kako je teško stanje bilo na neretvanskoj skeli za vrijeme rata s Venecijom, odnosno sve do jula 1574. godine¹⁰².

Kakve su posljedice imale te mjere, vidi se iz kasnijih truskih izvještaja. Godinu dana nakon toga podnijeli su izvještaj mostarski kadija Sulejman, kao mufetiš hercegovačkih mukata, i Alija, nazir neretvanske skele, u kojem između ostalog ističu: »Otkako je došao carski fermand o povećanju cijena soli, pa umjesto 4 akče državi sada pripada po 5 akči od jednog muzura, na carskim skelama nalazi se dovoljno soli, a država je samo ove godine na skelama u Neretvi, Dubrovniku i Makarskoj od tog povećanja sa 4 na 5 akči dobila više od 100.000 akči. A kako raja želi da so kupuje na carskim skelama, to je ovo i za državu i za raju korisnije. Pošto Dubrovčani dobro podmiruju solju na skelama, to nikog drugog ne treba angažovati, jer drugi to nisu u stanju. Tako je korisnije kako za carsku blagajnu i amaldare tako i za samu raju«¹⁰³.

Koliko je, međutim, gornji izvještaj istinit i realan, vidjееćmo iz sljedećeg razmatranja. Iz toga izvještaja bi proizilazilo da je za godinu dana na skelama u Neretvi, Dubrovniku i Makarskoj jedna trećina državne soli iznosila 100.000 muzura ili 4,200.000 oka, odnosno, cjelokupna godišnja prodaja dubrovačke soli na spomenutim skelama iznosila bi 12,600.000 oka soli. Iako ne raspolažemo ni s

¹⁰² Fermand je upućen sarajevskom kadiji Abdulbaki, kao mufetišu bosanskih mukata i naziru neretvanske skele, Mehmedu. Taj fermand u nešto skraćenom obliku glasi: »Dok su na neretvansku skelu, prema vašem izvještaju, dovozili so i mletački trgovci, bila je korist i carskoj miriji i amaldarima, so je bila jevtina, jer je dolazila sa četiri strane, pa je mjera prodavana po 12 akči, a na drugim skelama je bila po 13 akči. Otkako se je u ratu s Venecijom, vrlo malo dolazi soli iz mletačkih solana i vrlo je skupa, jer nije bilo dovoljno lađa i lađara koji bi je prevozili, pa je, kako na skelama tako i u narodu, nastala nestašica soli. Na carskoj skeli su karavani i po nekoliko dana čekali i vraćali se bez soli, pa je šteta i narodu i državi. Kako su se Dubrovčani, na te-

melju izvještaja nazira neretvanske skele Mehmeda, od 16. III 982. g. (6. VII 1574.) obavezali da će na skele u Neretvi i pred Dubrovnikom dopremati dovoljne količine soli pod uvjetom da cijena bude 15 akči i da po principu trećine 5 akči po muzuru pripada Osmanskoj državi, to je iste godine u tom smislu donesen i carski fermand. Kako je sada došlo do promjene na prijestolu, gornja se odredba obnavlja. I dalje će Dubrovčani na temelju preuzete obaveze dovoziti dovoljne količine soli, s tim da muzur bude 15 akči i da 5 akči pripada carskoj miriji, tako da raja na skeli ne bude čekala«. DAD, AT A 7/33a.

¹⁰³ Ovaj dokumenat nije datiran, ali se iz njegova sadržaja vidi da je napisan u drugoj polovini 1575. g. — DAD, AT 4598a.

jednim podatkom o tome koliki su promet Dubrovčani imali u Makarskoj i Dubrovniku, očito je da je spomenuti izvještaj sasvim pretjeran. Iz onoga što se do sada znalo o uvozu i potrošnji soli u XIX vijeku, cjelokupna godišnja potrošnja u Bosni mogla je da iznosi najviše dvije trećine od te količine¹⁰⁴, a da i ne spominjemo to što je znatan dio uvoza otpadao na mletačku so. Da se toliko soli uopće nije moglo uvesti preko spomenutih skela za godinu dana, vidjelo se i iz pojedinačnih obračuna o prometu na skelama u Neretvi, Slanom i Stonu, o kojima smo govorili. Nema sumnje u to da gornji izvještaj ima čisto tendenciozan karakter, napisan pod uticajem Dubrovčana s namjerom da bi se Mlečanima sasvim zabranila prodaja soli u Neretvi i da bi Dubrovčani i dalje očuvali svoje pozicije u Makarskoj koje su imali za vrijeme rata. Na taj izvještaj došla je i carska zapovijed od 30. IX 1576. g. kojom se obnavlja ferman iz 1574. g. i u još ozbiljnijoj formi daje prioritet Dubrovčanima: »Prema arzu od 15. rebia I 982. g. (5. VII 1574) da se u Neretvi druga so ne prodaje dok u dubrovačkim magacinima ima soli i da se druga so zapečati dok se dubrovačka ne rasproda naređeno je 22. rebia I 982. (12. VII 1574.) da tako bude i zavedeno je u sidžil. Neka se napravi izvadak iz sidžila i pošalje. A ti, hercegovački sandžakbeže, treba da znaš da je o tome ranije došla moja zapovijed i da — ukoliko kasnije nije izdana protivna odredba — prema njoj postupaš«¹⁰⁵.

Turci su od početka dobro pratili dubrovačke zarade u prometu soli, zato su Dubrovčanima još 1468. g. povećali harač sa 2.500 na 5.000 dukata »zato što dubrovačka vlada ima jedan grad koji se zove Ston, a tu se proizvodi velika količina soli koja se rastura u Turskoj, pošto se na drugom mjestu ne može rasturiti, a od te soli imaju oko 25.000 dukata prihoda«¹⁰⁶. Oni su 1559. g. popustili Dubrovčanima i dozvolili prodaju soli na principu trećine, ali su kasnije, nakon skoro 30 godina, teško požalili što su to Dubrovčanima ikada dozvolili. Pod uticajem teške finansijske krize došlo je za Dubrovčane do mučnog stanja, mnogo težeg od borbe za povećanje cijena i od borbe sa Mlečanima za prestiž na skelama, kako ćemo to vidjeti.

Bosanski defterdar Sinan je 1587. g. podnio referat Porti o tome kako je velika šteta učinjena državnoj blagajni što je 1559. g. dozvoljeno Dubrovčanima da prodaju so na principu trećine i tražio je da se ranija odredba poništi i naplati od Dubrovčana cjelokupna razlika¹⁰⁷. Na to je iste godine bosanskom beglerbegu Ferhad-begu Sokoloviću upućen ferman čiji sadržaj saznajemo iz odgovora, odnosno pretstavke Ferhad-begove. Spomenutim fermanom zaista je bilo naređeno da se u pogledu soli poništi princip trećine i ponovo uspostavi princip polovine i da se od Dubrovčana zatraži cjelokupna razlika od 1559. g., koja se imala upotrijebiti na plaćanja bosanske

¹⁰⁴ R. Muderizović, *Bosanski majdani za turske uprave*, GZM XXX, 1918, 27-28.

¹⁰⁵ DAD, AT C 8/33a.

¹⁰⁶ V. Makušev, *Istoriski spomenici Južnih Slovena i okolnih naroda*, II, Glasnik SUD XIV, Beograd 1882, 30-31.

¹⁰⁷ DAD, AT A 7/40.

vojske¹⁰⁸. Ferhad-beg je u Dubrovnik poslao komisiju u sastavu »čauša Porte Sefera, mufetiš-i emvala, nazir-i emvala Hurema i od nas Rizvana«, koji su, izgleda, imali prvo zadatak da ustanove koliko je razlika nastala za 28 godina i zatražili da je Dubrovčani podmire. Dubrovčani su ih odbili, govoreći da je i prije bilo takvih bezuspješnih pokušaja i pokazali carsku odredbu o uspostavi principa trećine soli, kao i više drugih kasnijih odredaba koje to stanje potvrđuju. Ferhad-beg je na to između 3. i 12. X 1587. g. obavijestio Portu i zatražio da mu se za plate vojske odrede sredstva sa druge strane¹⁰⁹.

Kako je ta stvar bila ozbiljna, dubrovčani su odmah zatim uputili svoje poslanike Matu Godovića i Savka Lučića bosanskom beglerbegu da tu stvar riješe i pokazali ponovo carsku zapovijed »koja je na traženje mufetiša i nazira, a ne na traženje nas Dubrovčana« donesena i u kojoj stoji da se princip polovine dokida i uspostavlja princip trećine¹¹⁰. Ferhad-beg je ponovo, između 29. III i 7. IV 1588. g., o cijeloj stvari referisao Porti iz čega saznajemo da razlika nastala za 28 godina prodajom soli na trećinu umjesto na polovinu na skelama u Neretvi i Dubrovniku iznosi 2,344.029 akči¹¹¹. »Mi smo carsku odredbu proveli kroz sidžile, ali smo u teškom položaju. Ako od Dubrovnika zatražimo isplatu spomenute sume, nestaje soli, a mi nismo u stanju da so dobavljamo s Paga. Sada je stigao i emin Neretve i izjavio da će prestati dovoz soli i s Paga čim se stanje vrati na polovinu. Mi se priklanjamo gornjim molbama mufetiša, emina i drugih (Dubrovčana) i mislimo da je nemoguće stanje vratiti na princip polovine«, pisao je beglerbeg¹¹². Stvar se nije brzo rješavala, pa je usljed toga počelo da nestaje soli. Osim toga Dubrovčani su za tu stvar intervenisali i kod Porte, a i sa bosanske strane je ponovo 20. IX 1588. g. zatraženo da se ferman opozove i da se od Dubrovčana ne traži razlika¹¹³. I konačno je 25. septembra iste godine donesen ferman »da se ne mijenja carska odredba izdana prije skoro 30 godina kojom je ustaovljen princip trećine, i da se ovi (Dubrovčani) time više ne uznemiruju, i pošto se ova moja carska odredba ubilježi u hazine deftere, neka se preda u ruke Dubrovčana«¹¹⁴.

Iako su basnski beglerbezi nastojali da se to pitanje riješi u korist Dubrovčana, defterdari su, prateći prihode Dubrovčana, a i pod uticajem teškog finanskiskog stanja, ostali uporni i nastojali su da se stanje vrati na princip polovine i da se od Dubrovčana naplati spomenuta razlika, te podnosili o tome ponovne raporte Porti. U tome su defterdare pomagale i mjesne vlasti u Neretvi¹¹⁵. Dubrovčani su se zato ponovo žalili Porti na bosanskog defterdara Mustafu, koji protivno carskoj zapovijedi nastoji da održi princip polovine i zatražili novi ferman, tako je 25. V 1589. g. izdan novi ferman kojim se strogo naređuje da se u smislu ranije odredbe dubrovačka so ima prodavati na principu trećine, »da se sa prin-

¹⁰⁸ DAD, AT 4587a.

¹⁰⁹ Isto.

¹¹⁰ DAD, AT 4582a.

¹¹¹ Isto.

¹¹² Isto.

¹¹³ DAD, AT A 7/40.

¹¹⁴ Isto.

¹¹⁵ DAD, AT A 7/37; 4523a.

cipom polovine Dubrovčani više ne uznemiravaju, te da se zatim ovaj ferman preda u ruke Dubrovčana»¹¹⁶.

Nakon privremenog rješenja toga pitanja došla su na red druga. Kako su cijene neprestano rasle, Dubrovčanima se ponovo nije isplatilo prodavati so po 15 akči, pa su počeli da obustavljaju dovoz soli u Neretvu, tražeći ponovo povećanje cijena. U prvoj polovini 1590. g. žalio se neretvanski emin Sinan-čauš zbog toga što Dubrovčani ne dovoze dovoljne količine soli i opominjao same Dubrovčane da će morati da naknade štetu, koja nastaje državi zbog pomanjkanja soli na toj skeli¹¹⁷. Zbog toga se dubrovački poslanik u Bosni Vladislav Bunić pravdao pred bosanskim namjesnikom i defterdarom, iznoseći da Dubrovčani nisu dužni da pod svaku cijenu dovoze so, tim prije što oni nisu jedini prodavaoci u Neretvi, nego tu dolazi i »strana« so. Bunić je tražio povećanje cijena i istakao dva argumenta: 1) što dubrovačke solane već tri godine ne proizvode so zbog kišnih godina, inače bi je oni i dalje prodavali po 15 akči. Ako je kupuju na strani, morali bi u tim uslovima izgubiti 200 na 100 usljed općeg porasta cijena. Talir je ranije vrijedio 40, a sada vrijedi 60 akči; 2) što se tuđa so (mletačka) u Makarskoj, Herceg Novom i Risnu prodaje po 32 akče, pa je potrebno da defterdar izda odobrenje da se i dubrovačka može prodavati po toj cijeni¹¹⁸.

Zbog toga je 1591. g. naređeno da se obrazuje komisija, koja će na licu mjesta u Neretvi i Dubrovniku ispitati stvar. Komisiju su sačinjavali: banjalučki kadija Danijal, kao mufetiš, bosanski defterdar Mehmed i lično bosanski beglerbeg Hasan-paša Predojević¹¹⁹. Oni su obavijestili Portu da je — usljed toga što su cijene svoj robi i namirnicama u cijeloj zemlji dvostruko povećane, a cijena soli ostala 15 okči — dopremanje soli obustavljeno »pa su mukate, čiji su najveći prihodi bili od soli, ostale puste, te je carskoj miriji nastala velika šteta. I u carskim has-solanama je so u pomanjkanju. Zbog toga svo stanovništvo Bosne oskudjeva ovim artiklom. Sada su se sastali emini, amili, ajani, vjerski i rukovodeći ljudi i ustanovili da je usljed općeg poskupljenja nastala nestašica soli, te se u pomanjkanju prodaje muzur soli po 40 akči»¹²⁰. Obzirom na izloženo, komisija je predložila da se odobri povećanje cijena od 15 na 30 akči po muzuru, jer je to bolje i za narod i za miriju, pa će tako skele oživjeti, a državna trećina će se povećati. »Ovo traže opći interesi, a i emini mukata su toga mišljenja»¹²¹. To je odmah usvojeno, jer se iste godine spominje dubrovačka so u Neretvi po cijeni od 30 akči¹²².

Turci su, međutim, još od ranije (između 1587. i 1591. g.) de facto dozvolili prodaju soli u Neretvi po 24 akče. To saznajemo iz dva nedatirana pisma neretvanskog nazira, Abdulaha koji se žalio bosanskom beglerbegu na dubrovačkog prodavaoca soli Orsada, Čersina sina, zbog pomanjkanja soli. Iz njih se vidi da se imenovani

¹¹⁶ DAD, AT A 7/40.

¹¹⁷ J. Radonić, *Dubrovačka akta i povelje*, II, 2, str. 554.

¹¹⁸ Isto, 555.

¹¹⁹ DAD, AT C II 6/23a.

¹²⁰ Isto.

¹²¹ Isto.

¹²² Vinaver, *n. d.* 138.

obavezao još mufetiš-i emvalu, Nesuhu¹²³ da će dopreмати dovoljne količine soli po cijeni od 24 akče i da mu se groš računa po 2 akče niže od dnevne cijene. Kako Orsad kasnije nije htio da pristane da se groš računa 2 akče niže, već je tražio da se računa kao i ranije po 60 akči, a kako opet nazir nije smio da odstupi od uslova koji su zavedeni u sidžilu, to je došlo do potpunog prekida u dopremanju dubrovačke soli. Nazir je intervenisao u Dubrovniku i uzalud se pozivao na izvadak iz sidžila, Dubrovčani nisu htjeli na to više pristati¹²⁴. Zato se nazir žalio da »već nekoliko dana nije došlo niti jedno zrno soli na ovu skelu« i molio da se ranija odredba izmijenjena, tj. da cijena bude kao i ranije 24 akče i da se groš računa po 60 akči, tako da trećina pripadne miriji, s tim da se ta odredba provede kroz sidžile i da se izvadak pošalje Dubrovčanima. »Inače moj je položaj vrlo težak i nema izgleda da će so pod ranijim uslovima stizati i skela će opustjeti«¹²⁵.

I sami pretstavnici vlasti u Neretvi samovoljno su postupali i međusobno se optuživali. Dok su često emini i naziri štitali interese Dubrovčana, dotle su katkada kadije kao i defterdari zbog čestih nesporazuma i dubrovačkih mahinacija bili protiv dubrovačkog monopola. Emin, odnosno amaldari činili su osim toga razne presteupe. Tako se, kako saznajemo iz carskog fermana od 1591. g., neretvanski kadija Mevlana Mahmud požalio Porti da je »Mehmed Mesih-oglu, zakupnik carskih mukata (emin) otvorio skele izvan carskih mukata i u svakom selu na obali postavio ljude koji lađama prodaju hranu i drugu nedozvoljenu robu, a njegov čovjek, po imenu Velija, koji važe robu, čini muslimanima razne nepravde. Stanovnici nahije Fragustina tuže se na spomenutog emina Mehmeda da im uzima imetak i čini razne nepravde«¹²⁶. Kadija se dalje žalio na Dubrovčane, koji su se još ranije obavezali »da bi onemogućili dolazak mletačke soli u Neretvu da će dopreмати dovoljne količine soli i prodavati je napola. Raniji neretvanski nazir Memišah, idući na ruku Dubrovčanima, svojevremeno je isposlovao povećanje cijene soli na 15 akči, ali, umjesto da polovina ide carskoj miriji, Dubrovčani su uzimali sebi dvije trećine. Tako je do sada nastala šteta državnoj blagajni od 7,800.000 akči. Osim toga uništeni su pribori sa državnih čamacu u skeli kao i pribori sa lađa državnog arsenala. Zatim u ovoj skeli ima 370 plata (vojske), čiji zapovjednici svake godine uzimaju iz državne blagajne njihove plate, a neferima ne plaćaju«¹²⁷.

Na gornji referat izdan je ferman, između 17. i 26. I 1591. g., kojim se naređuje spomenutom kadiji da po šeriatu ispita slučaj emina Mehmeda. »A Dubrovčani koliko god su prodali soli neka se napola obračuna, i neka se prodaja protivna ranijem ustaljenom običaju onemogućiti, neka bude kako je ranije bilo. Izgubljeni pribori neka se pronađu u koga god bili. Kako je u pogledu vojničkih plata izdano opširno naređenje od mal-defterdara, to zapovijedam:

¹²³ Up. DAD, AT 4587a od 3.-12. X 1587., bilj. 108.

¹²⁴ DAD, AT B 143/1a.

¹²⁵ DAD, AT B 145/10a.

¹²⁶ DAD, AT A 7/34.

¹²⁷ Isto.

kada tamo stigne Rizvan, čauš moje visoke Porte, neka se prema spomenutim naredbama postupi»¹²⁸.

Tako je tim fermanom ponovo stavljeno na dnevni red jednom riješeno mučno pitanje principa prodaje soli. Štaviše, iznos koji bi Dubrovčani trebali da podmire sada je narastao na 7,800.000 akči, računajući tu višestruko povećanje cijena. Šta je zatim bilo, lako je pretpostaviti. Dubrovčani su po običaju obustavili dovoz soli, a finansijski organi i zakupnici su ponovo obavijestili mjerodavne organe. Zato je opet obrazovana komisija kao i ranije u sastavu: kadija Banje Luke Danijel, kao mufetiš, bosanski defterdar Mehmed i bosanski beglerbeg Hasan-paša Predojević — koji treba ponovo da na licu mjesta razmotre problem prodaje soli¹²⁹.

Komisija je, rezimirajući cjelokupan tok prodaje soli u Neretvi i Dubrovniku od početka, referisala Porti da je princip trećine dozvoljen 1559. g. bio nužna posljedica povećanja troškova i da je svako naknadno traženje podmirenja razlike rezultiralo oskudicom soli u narodu kao i velikim gubitkom za državnu blagajnu. Ona je optužila neretvanskog kadiju, spomenutog Mehmeda, da je »iz svojih ličnih, materijalnih interesa podnio nerealn arž da se ponovo u prodaji soli uspostavi princip polovine, a kod njega je, veli se, ostalo mnogo državnog novca. Kako nema nikakva izgleda da će se stizati na principu polovine, skela će biti napuštena i pokvarena, pa se predlaže da se od Dubrovčana ne traži razlika, nego da se prodaje na trećinu i da se Dubrovčanima izda novi ferman¹³⁰. Ovo je pitanje sada brzo riješeno i to definitivno, jer je to bilo i u interesu samih turskih vlasti.

Poremećaji i obustave prometa soli u Neretvi nisu nastajale samo zbog nesporazuma između turskih vlasti i Dubrovčana o pitanju principa prodaje i povećanja cijena soli, nego katkad i zbog akcija uskoka. Neretva je već od početka XVI vijeka bila izložena napadima. Tako se 1513. g. dubrovački poklisar Benko potužio na Porti zato što je neretvanski emin želio da čuva kod sebe novac od »skelaluka«¹³¹ iako je dotle bio običaj da se novac čuva u dubrovačkoj tvrđavi, te bi, prilikom obračuna kadije i emini došli na jedno mjesto, sravnili knjige i novac prepолоvili. »Pošto na toj skeli nikada ne manjka pobune, te je jednom-dva i zapaljena, to se oni (Dubrovčani) boje da ne bude štete«, pa je sultan naredio novskom kadiji da stvar ispita i odredi da se novac pohranjuje kako je dotle bio običaj¹³². Kako je poznato, uskoci su prodirali ne samo u Hrečegovinu, već su napadali i dubrovačku teritoriju. Godine 1584. Dubrovčani su se žalili caru Rudolfu II na uskoke koji su sa četiri fregate napali dubrovačke trgovce na povratku iz Mletaka¹³³. Isto tako su 1591. g. molili papu da utiče na cara kako bi zabranio uskocima da provaljuju na dubrovačku teritoriju¹³⁴. Napadi uskoka

¹²⁸ Isto.

¹²⁹ DAD, AT 4523a.

¹³⁰ Isto.

¹³¹ Najvjerojatnije je da »skelaluk« znači prihode od soli, jer je

1485. ugovoreno da se novci od soli do obračuna čuvaju u Dubrovniku.

¹³² Truhelka, n. d. br. 162.

¹³³ Radonić, n. d. br. 171.

¹³⁴ Isto, br. 236.

na Neretvu spominju se 1594. g., a naročito ljeta 1605. g. kada su napali kako dijelove Hercegovine sa Neretvom tako i dubrovačku teritoriju¹³⁵.

Poslije napada uskoka na Neretvu (1594) Dubrovčani su obustavili dopremanje soli. Kako je nastala oskudica i kako su Dubrovčani dobavljanje soli uvjetovali povećanjem cijena, a uz to su još bili optuženi kod Turaka da su u dogovoru sa uskocima i da ih pomažu¹³⁶, to je hercegovački sandžakbeg Mustafa dobio nalog da na licu mjesta stvar ispita i o tome je između 14. i 23. XII 1594. g. podnio arz Porti¹³⁷. Dubrovčani su sandžakbegu izjavili da »ne samo što naše solane ne proizvode dovoljno soli, nego su i uskoci u Neretvi spalili naše magacine, a naše ljude zlostavljali, pa se zbog toga malo soli proizvodi i ne prodaje se¹³⁸. Kako su i u Dubrovniku povećali cijenu soli na 36 akči, opravdavali su to time da je »tekne« soli ranije koštalo 60, a sada je 120 akči, a groš od 40 popeo se na 70 akči¹³⁹. »Naši trgovci plaćaju mletačku so po 60 akči, a groš nam oni računaju po 40 akči, osim toga cijena prevoza lađom i radničke nadnice dvostruko su povećane, pa pošto su izdaci oko soli povećani, i mi je skuplje prodajemo, jer se so na drugim skelama prodaje po 40, a bila je 30 akči«¹⁴⁰.

Na temelju izloženog kao i zbog toga što je so u to vrijeme na istoj skeli prodavana i po 40 akči, sandžakbeg je predložio da se cijena soli u Neretvi poveća na 36 akči, utoliko prije što »oni so proizvedenu u svojim solanama prodaju po toj cijeni (u Dubrovniku) kako za islamske zemlje tako i vlastitoj raji. Tako je korisnije i za narod i za miriju, a nama su dobro poznata njihova zla i smicalice«, — pisao je sandžakbeg¹⁴¹. Do juna 1597. g. cijena soli po muzuru povećana je na 55 akči, kako je spomenuto ranije. To povećanje od 36 na 55 akči dogodilo se, čini se, u proljeće 1596. g., kada u jednom pismu bosanski beglerbeg ponovo spominje nestašicu soli u Neretvi¹⁴². Ista cijena soli spominje se i 1640. g.¹⁴³, a nije se mijenjala ni kasnije kroz cijeli XVII vijek¹⁴⁴. Isto tako i princip trećine u dubrovačko-turskoj trgovini solju ostao je stalno na snazi.

Iz dosada poznatih izvora nismo mogli ustanoviti kolika je bila cijena soli u Bosni u XVI vijeku. Poznato je toliko da je oko 1670. g. oka soli koštala 4—4,5 akče¹⁴⁵. Godine 1873. oka sitne soli koštala je 35 do 36 para, a kamene 42 do 50 para, dok je u isto vrijeme u Kotoru sitna so prodavana 8 para za kg¹⁴⁶, tj. oka = 10,24 para. To znači da je u to vrijeme u Bosni so bila tri i po puta skuplja nego na Jadranu. Ako pretpostavimo da je isti omjer bio i u XVI vijeku onda bi do 1574. g. muzur soli u Bosni koštao 42 akče tj.

¹³⁵ DAD, AT B 89/14a; B 89/13; A 8/68.

¹³⁶ J. Tadić, *Španija i Dubrovnik u XVI veku*, SAN, Beograd 1932, 130.

¹³⁷ DAD, AT 4593a.

¹³⁸ Isto.

¹³⁹ Isto. »Tekne« je, kako se čini, mjera soli na veliko (tovar), a prema cijeni mogla je sadržavati tri mu-

zura.

¹⁴⁰ Isto.

¹⁴¹ Isto.

¹⁴² Divanska tezpera od 3. - 13. III 1596. — DAD, AT.

¹⁴³ DAD, AT B 89/4a.

¹⁴⁴ Vinaver, n. d. 138.

¹⁴⁵ Isto.

¹⁴⁶ GZM XXX, 1918, 27.

oka = 1 akča, ali smatramo da je ona u to vrijeme bila skuplja. U odnosu na cijene ostaloj robi i imajući u vidu kako je mukotrpan bio njen prenos sa Jadrana do mjesta potrošnje, može se reći da je u svakom slučaju cijena soli u normalno vrijeme bila relativno jevtina¹⁴⁷.

So su prenosile samo turske kiridžije, jer Turci nisu dozvoljavali strancima da njome trguju na njihovom teritoriju. Teško je i pretpostaviti ogromne teškoće i napore koje su pri tome imali i ljudi i životinje. Prenos robe u XVII i XVIII vijeku bio je još teži i opasniji, jer su putevi bili nesigurni od hajduka. Karavani bosanskih trgovaca bili su, svakako, i organizaco i brojčano mnogo slabiji od dubrovačkih. Koliki je prosječan broj konja imao jedan takav karavan u XVI vijeku, ne znamo. U jednom nedatiranom pismu nazira Mustafe iz prve polovine XVII vijeka, koji protestuje kod Dubrovčana zbog nestašice soli u Neretvi, spominje se karavan od 30 konja koji se povratio bez soli¹⁴⁸. Međutim, dubrovački karavani, koji su u prvoj polovini XVII vijeka saobraćali između Dubrovnika i Novog Pazara, brojili su dnevno po 600 pa i 900 konja, dok su najmanji karavani imali oko 100 konja¹⁴⁹. Životinje su bile izvrnute naročitim patnjama, jer se na konja tovarilo i po 180 kg, pa je Mahmud IV (1623—1640) izdao i ferman kojim se zabranjuje tovar teži od 120 oka (153,60 kg)¹⁵⁰.

B) MLETAČKA SO

Dok su privredne veze između Dubrovnika i Bosne u izvjesnim periodima (XV i XVIII v.) prilično rasvijetljene dotle o privrednim vezama mletačke Dalmacije i Bosne od početka turske vlasti u našim krajevima, pa do propasti Mletačke Republike, nije gotovo ništa napisano. To naročito vrijedi za prvi period tursko-mletačkih susjedskih odnosa, od turskog osvojenja Like i Dalmacije, tj. od četvrtog decenija XVI vijeka do Kandiskog rata (1645—1669). Iz tog perioda tj. od osnivanja Krčkog (Ličkog) sandžaka (oko 1580. g.) pa nadalje možemo spomenuti rad L. Jelića¹⁵¹, ali i on obrađuje uglavnom političke odnose na dalmatinsko-turskoj granici. Zatim o otvaranju splitske skele i tursko-dalmatinskoj trgovini na toj strani krajem XVI vijeka pruža nam izvjesne podatke G. Novak¹⁵². Glavni izvor za proučavanje privrednih i društvenih veza između Dalmacije i Bosne pretstavlja danas neproučeni arhivski materijal Državnog arhiva u Zadru. Međutim, izvorni turski materijal, koji sadrži uglavnom razne granične sporove, krađe stoke, ubistva i

¹⁴⁷ U Sarajevu se 1565. g. cijene kretale ovako: oka grožđa, 2 akče; tovar drva, 3 akče; 1 aršin sumartin čohe, 41 i 58 akči; 2 čebeta, 42 akče; krava, 110 i 200 akči; ovca, 10, 15 i 30 akči; mjesečna kirija dućana od 8 do 20 akči. (H. Kreševljaković, *Esnafi i obrti u starom Sarajevu*, Sarajevo 1958, 25, 26).

¹⁴⁸ DAD, AT B 89/9.

¹⁴⁹ S. Dimitrijević, *Dubrovački karavani u južnoj Srbiji u XVII veku*, SAN, Beograd 1958, 77-79.

¹⁵⁰ Isto, 10, 11.

¹⁵¹ L. Jelić, *Lički sandžakat i postanje mletačke krajine*, Narodni koledar, Zadar 1898, 79-115.

¹⁵² G. Novak, *Split u svjetskom prometu*, Split 1923.

slično, kao rezultat razvijenih privrednih veza, odnosi se isključivo na XVIII vijek. Rijetki su dokumenti iz XVII, a za XVI vijek nije tu ništa sačuvano. Uzajamni privredni odnosi ranijeg perioda između mletačke Dalmacije i Bosne moći će se rasvijetliti tek kada se temeljito prouče mletački materijali spomenutog arhiva¹⁵³. Vjerovatno da još dragocjeniji materijal za to pitanje sadrži Venecijanski arhiv koji nam nije bio dostuppan.

Zbog toga raspoložemo znatno oskudnijim podacima o uvozu mletačke soli u XVI vijeku, iako se općenito zna da su međusobne privredne veze bile i tada vrlo razvijene. Mlečani su u znatnoj mjeri bili zavisni od turskog uvoza sa Balkana, naročito žita i drugih sirovina, a isto tako ni Turska nije bila nikako ravnodušna da li će se ta razmjena nesmetano odvijati, jer su joj od toga priticale velike dobiti, koje nije mogla lako nadoknaditi u saobraćaju sa drugim narodima. S druge strane Turska je iz mletačkih gradova uvozila gotovu robu i so. Ali, dok prekid tih odnosa ne bi znatno poremetio turske vojno-političke operacije, dotle bi prekid uvoza žita sa Balkana i drugih turskih zemalja, u temelju potresao Mletačku Republiku¹⁵⁴. Navagero je pisao u svojoj relaciji između ostalog: »Könnten wir es nur zwei Jahre ohne den türkischen Import aushalten, so würden uns die Türken selbst ersuchen, ihr Korn ihnen abzunehmen; sie wären dann nicht mehr des Glaubens, dass man auf sie angewiesen sei«¹⁵⁵, a slično su pisale i druge mletačke baile XVI vijeka.

Doskora se pogrešno pisalo da su isključivi uvoznici soli u Bosnu bili Dubrovčani kako u Srednjem vijeku, tako i za vrijeme Turaka, kao što je pisao K. Kostić¹⁵⁶. Takvo gledište zastupao je i N. Vučo¹⁵⁷. I. Božić je toj Kostićevoj tvrdnji dodao da se »to ne može reći pošto je prvenstvo imala carska so proizvedena na solanama oko Herceg Novog«¹⁵⁸. Međutim, ovdje treba posebno naglasiti da su Dubrovčani stalno od 1485. pa kroz cijeli XVI i XVII vijek, a da ne govorimo o XVIII vijeku imali moćne konkurente Mlečane u trgovini solju i to na svim skelama oko samog Dubrovnika (u Novom, Risnu i Kleku), a pogotovo na drugim skelama, kako se to saznaje i iz više objavljenih dokumenata. U više naredaba sultana i hercegovačkog sandžakbega daje se prioritet dubrovačkoj soli nad »stranom«¹⁵⁹. Da se mletačka so nije na spomenutim skelama povremeno prodavala ove naredbe ne bi toliko puta bile ponavljane. Tako Dubrovčani, prije 1491. g., plaćaju posebne ljude da

¹⁵³ Arhivi: Zadra, Šibnika, Splita; Spisi zadarskih knzova; Dukale i terminacije; Spisi generalnih providura za Dalmaciju i Albaniju (od 1617.) i dr.

¹⁵⁴ E. Fueter, *Geschichte des europäischen Staatensystems von 1492 bis 1559*, München und Berlin 1919, 169.

¹⁵⁵ Alberi III, 1, 84 — prema predvodu Fuetera, isto, 169.

¹⁵⁶ K. Kostić, *Trgovački centri i drumovi po srpskoj zemlji*, Beograd 1900, 132.

¹⁵⁷ N. Vučo, *Privredna istorija naroda FNRJ*, Beograd 1948, 121.

¹⁵⁸ Božić, n. d. 229.

¹⁵⁹ Stojanović, n. d., I, 2, br. 885, 891, 914, 910, 911, 978; Truhelka, n. d. br. 79, 81, 88, 90, 117, 126.

motre da se ne istovara »strana« so u Novom i Kleku¹⁶⁰. Turci su dalje u XVI vijeku mletačku so uvozili preko Risna, Neretve, Makarske, Šibenika i Obrovca, a krajem toga vijeka i preko Splita.

Da je mletački uvoz soli u XVI vijeku bio značajan imamo nepobitan dokaz u prvoj zakonskoj odredbi o tuzlanskim solanama donesenoj oko 1540. g. U njoj se ističe da je zbog rata sa Mlecima (1573—1540) došlo do velike oskudice u soli¹⁶¹. Zbog toga je Osman-ska država morala povećati nadzor i činiti sve napore da proizvodnju tuzlanskih solana unaprijedi, pa upravo tim povodom je i donesena spomenuta zakonska odredba, prema kojoj su se državni prihodi tih solana u odnosu na ranije stanje više nego udvostručili. Međutim, tuzlanske solane su, pored svega toga u odnosu na uvoz, imale neznatnu proizvodnju. Iz toga izvora proizilazi da je mletački uvoz soli i prije spomenutog rata bio značajan, jer rat nije uticao na uvoz dubrovačke soli.

Prije nego što budemo govorili o skelama, spomenućemo uk-ratko o mletačkim solanama iz kojih je dospijevala so na turske skele. Mlečani su imali i brojnije i svojim kapacitetom mnogo značajnije solane od dubrovačkih. Najvažnije mletačke solane na Jadranu bile su na otocima Pagu, Krfu, zatim u Šibeniku i Kotoru¹⁶². Paške solane nalazile su se u dvjema uvalama i protezale su se u dužini od 5 milja. Tu je postojalo više solana koje su proizvodile ogromne količine raznovrsne soli. Sredinom XVI vijeka postojeći magacini nisu uopće zadovoljavali, pa je so lagerovana i po privatnim kućama u blizini paške tvrđave, a godišnje je mnogo soli i propadalo zbog pomanjkanja smještaja, ističe se u mletčkim izvještajima. Paške solane su bile privatna vlasništva. Solari su proizvedenu so dijelili napola sa vlasnicima solana, ali su i jedni i drugi bili obavezni da tri četvrtine ukupne soli prodaju republici uz cijenu od 33 solda po modiju. Tako je Mletačka Republika od paških solana imala godišnji prihod od 80.000 dukata. Privatni vlasnici i proizvođači imali su odobrenje da šalju svoju so na skele u Neretvu i Makarsku¹⁶³.

Krfske solane bile su takođe značajne, a spominju se još u Srednjem vijeku¹⁶⁴. Kroz cijeli XVI i XVII vijek so iz tih solana dovožena je kako u turski Risan, tako i u mletački Kotor kad god je ponestalo kotorske soli¹⁶⁵. I šibeničke solane su do sredine XVI vijeka imale značajnu proizvodnju, do 25.000 kabala godišnje. Međutim, proizvodnja je kasnije znatno smanjena, tako da je 1574. g. iznosila svega 4.392 kabla. Mletački komesar Antonio Đustinijani pisao je te godine kako su šibeničke solane zapuštene i kako je pozvao vlasnike da ih kroz četiri mjeseca poprave ili da će ih on

¹⁶⁰ Božić, n. d., 263.

¹⁶¹ Up. u ovoj svesci: *Zakonska odredba o tuzlanskim solanama*.

¹⁶² S. Ljubić, n. d. I, 178, 192-194; II, 16, 203, 205-206, 258-261; III, 21-22, 34, 35, 43, 44, 126, 130-131.

¹⁶³ Isto. II, 258-261.

¹⁶⁴ I. Sindik, *Komunalno uređenje*

Kotora, SAN, Beograd 1950, 30, 75; B. Krekić, *Dubrovnik i Levant (1280-1460)*, SAN, Beograd 1956, 78, 79.

¹⁶⁵ Ljubić, n. d. I, 192-193; II, 16 i na drugim mjestima; G. Stanojević, *Prilozi za istoriju Crne Gore i Boke Kotorske u prvoj polovini XVII ve-ka*, IGS, Beograd 1956, 3-4, 59.

staviti na javnu dražbu¹⁶⁶. Na izdržavanje tih solana Venecija je sredinom XVI vijeka trošila 350 dukata godišnje. U njoj su bili zaposleni: čovjek koji je mjerio, carinik, kapetan i čistač kanala¹⁶⁷.

Kotorske solane su podmirivale uglavnom kotorski trg, gdje su povremeno so kupovali i turski podanici, naročito u XVII vijeku. Mlečani su imali još više solana na Jadranu koje su bile manjeg kapaciteta i bile su više lokalnog značaja, čiji se proizvodi ne spominju na turskim skelama. Tako se (1553) spominju zadarske solane koje su se nalazile na obližnjim otocima, a bile su crkveno vlasništvo. Radile su samo dva mjeseca u godini i proizvodile su male količine soli lošeg kvaliteta, te podmirivale lokalne potrebe Zadra. Zadarska općina je te godine razmatrala pitanje dovoza soli sa Paga, jer je zadarska bila slabog kvaliteta¹⁶⁸. U isto vrijeme spominju se tri solane na Rabu, koje su bile u lošem stanju. I na Krku je na više mjesta proizvedeno dosta soli, ali je, prije 1553 g., mletačka Republika prestala da je tu proizvodi¹⁶⁹. Trogir je također imao solane koje su podmirivale Trogir i okolinu¹⁷⁰.

Mlečani su, kao i Dubrovčani, još od Srednjeg vijeka imali posebne službenike (Donarii salis; salinarii) koji su ubirali carine od soli i rješavali i druga pitanja u vezi sa solju, te bili dobro plaćeni¹⁷¹. U XVI vijeku spominju se i posebni mletački providuri za so koji su se starali o svim pitanjima solana i trgovini solju. Njima su lokalne dalmatinske vlasti podnosile izvještaje o stanju solana i trgovine. U tim izvještajima se ističe da su Mlečani imali razne vrste soli i da je njihova so bila znatno boljeg kvaliteta od dubrovačke¹⁷².

Kao prvu od skela, preko koje su dopremene znatne količine soli u naše krijeve, treba istaknuti R i s a n koji se u Srednjem vijeku spominje kao važan soni trg¹⁷³. Dok je bio u mletačkoj vlasti, bilo je tu godišnje po 7—8 sonih magacina, gdje je so dovožena iz solana sa Krfa i Paga¹⁷⁴. Od turskog osvojenja (1483), pa uz kraće prekide, sve do Bečkog rata, Risan je pretstavljao važnu skelu za uvoz mletačke soli. Iako se između 1491 i 1496 g. tu spominje dubrovački prodavalac i dubrovačka so, Mlečani su bili jači konkurenti i po svojoj prilici oni su sasvim istisnuli Dubrovčane, jer se u XVI vijeku na toj skeli pored turske spominje samo mletačka so. Godine 1525 dopremena je mletačka so sa Krfa u Risan i to u velikim količinama, godišnje po 40.000 mletačkih »mozeta«¹⁷⁵. Kako su dva mozeta iznosila oko jedan turski spud (muzur)¹⁷⁶, znači oko 20.000 muzura ili 840.000 oka soli godišnje.

Kada se uzme u obzir da u Risnu nije prodavana samo mletačka, već primarno turska so, najvjerovatnije ona iz carskih has-solana u Grblju, a prema mletačkim izvorima i so koja je proizvedena na području Risna, to je Risan bio vrlo važna sona skela. Tokom cijele

¹⁶⁶ Solitro, *Documenti storici sull'Istria e la Dalmazia* I, 107.

¹⁶⁷ Ljubić, *n. d.* II, 205.

¹⁶⁸ Isto, III, 43, 44.

¹⁶⁹ Isto, III, 45.

¹⁷⁰ Isto, III, 43.

¹⁷¹ Sindik, *n. d.* 99.

¹⁷² Ljubić, *n. d.*, III, 41-45.

¹⁷³ Sindik, *n. d.* 30, 75.

¹⁷⁴ Ljubić, *n. d.*, III, 41.

¹⁷⁵ Isto, II, 16.

¹⁷⁶ Isto, *n. d.*, I, 193.

godine, a naročito od marta do oktobra, brojni karavani donosili su robu iz zaleđa a odnosili su so. Tu su dolazili ljudi iz udaljenih provincija u unutrašnjosti: iz Albanije, Srbije, Bosne, Skadra, Zete, sa planina Dukadžina i drugih područja¹⁷⁷. U jednom mletačkom izvještaju providuru za so iz 1553. g. ističe se da se, usljed toga što je ponekada ponestalo soli u Risnu, risanski emin i kotorski providur sporazumjeli da Mlečani dopremaju dovoljne količine soli da bi promet na toj skeli bio što veći i obostrana korist veća¹⁷⁸. Da li se ovaj podatak odnosi na raniji opći sporazum o trgovačkoj razmjeni po kojem je još i prije 1525. g. dovožena so sa Krfa, ili je prema nekom kasnijem sporazumu dovožena so u Risan i iz kotorskih solana nije jasno. Cijena soli u Risnu od početka turske vlasti do početka turske monetarne krize iznosila je 13 akči po muzuru kao i na novskom trgu¹⁷⁹. Mletački trgovac je prihod od soli dijelio napola sa turskim eminom¹⁸⁰.

Ranije je spomenuto da je krajem 1549 g. mletački trgovac uzeo pod mukatu prodaju soli u Neretvi, istina kao drugi, poslije rasprodaje dubrovačke soli, za 50.000 akči godišnje, kao i prodaju soli u Makarskoj. Ali nema sumnje u to da su se mletački trgovci i u Neretvi i u Makarskoj nalazili još od turskog osvojenja tih skela. U Makarskoj su (1549) Mlečani bili sami bez dubrovačke konkurencije i tu su dalje stalno ostali, izuzimajući samo vrijeme tursko-mletačkih ratova, ali odmah poslije sklopljenog mira ponovo se tu pojavljuju. To nam potvrđuje jedan temesuk imotskog kadije Mustafe od februara 1607 g. u kojem između ostalog stoji: »Ovome sudu je pristupio emin Makarske Bahši-aga zajedno sa vlastelinom prodavaocem soli u Makarskoj i izjavio: još na mjestu sklapanja ugovora o miru (na utoku Žitve 1606) Mlečani su uzeli u zakup prodaju soli u Makarskoj pod uvjetom da na skelu dopremaju dovoljne količine soli potrebne za islamske zemlje, a za svaki dan u kojem ne bude soli da plate po 3.000 akči. Pošto solar nije dopremao i snabđivao skelu 25 dana, to je nastala šteta carskoj miriji i dužan je da plati za svaki dan po 3.000 akči. Prodavalac je izjavio: ja priznajem te uslove koji su u vrijeme sklapanja mira uglavljeni, ali sam bio spriječen nevremenom da dopremam so. Pošto je spomenuti solar isplatio za 25 dana iznos od 75.000 akči izdaje se na traženje imenovanog ova potvrda«¹⁸¹. Ovo je još jedan siguran dokaz da su Mlečani u Makarskoj bili glavni i najviše vremena jedini prodavaoci soli.

Šibenik. Iako su Turci najradije so kupovali na svojim skelama, ipak su je oni znatne količine uvozili preko šibeničke skele, koja je bila otvorena turskim karavanima odmah poslije pada Skradina (1522). Godine 1525 (10. IV) došlo je do sporazuma između skradinskog emina Džafer Čelebije i mletačkih vlasti po pitanju carine i uvoza soli¹⁸². Međutim, trgovina solju uopće sadržana je još od ranije u ugovorima o trgovačkoj razmjeni između sultana i Ve-

¹⁷⁷ Isto, II, 42.

¹⁷⁸ Isto.

¹⁷⁹ Isto, II, 16.

¹⁸⁰ Isto, I, 193.

¹⁸¹ Mostar, Gradski arhiv, *Turske isprave* br. 13.

¹⁸² Ljubić, *n. d.* I, 178.

necije. Turski podanici bili su obavezni da dolaze u Šibenik, a Mlečani su bili dužni da im u smislu ugovora daju so.

Promet na toj skeli bio je značajan naročito u prvoj polovini XVI vijeka. Karavani koji su ovamo stizali iz Bosne, obično preko Ostrovice, bili su brojni, 500—600 konja dnevno¹⁸³. Solane i magacini soli bili su na jednu milju udaljeni od grada. Da ne bi dolazilo do nereda u gradu zbog velikog prometa, nedaleko od samih magacina napravljena je i kuća za emina (carinarnica), koji je naplaćivao đumruk kako na so tako i na ostalu robu. »Nije dobro da jedan nevjerni službenik po prirodni neprijatelj kršćanstva stanuje u jednom našem tako važnom gradu na granici«. To mjesto, gdje je bio stan eminov, nazivano je Madalena¹⁸⁴. Cijena soli na toj skeli 1525 g. iznosila je 13 akči po muzuru, tako da je 7 akči pripadalo Mletačkoj Republici a 6 akči Turcima¹⁸⁵, dok je 1553 cijena iznosila 14 akči i dijelila se napola¹⁸⁶.

U mletačkim izvorima iz iste godine ističe se da je Republika od prodaje soli turskim podanicima na toj bazi imala neznatne prihode, jer su izdaci oko proizvodnje soli i održavanja solana bili značajni. Međutim, slaba konjunktura sa solju kompenzirana je drugim prihodima, jer je značajan opći promet na toj skeli povećavao mletačke carine¹⁸⁷. Moguće je da su ti razlozi doveli do toga da su 1574 g. šibeničke solane bile zapuštene i u odnosu na ranije stanje davale minimalne prihode. Ali glavni razlog propadanja šibeničkih solana i sonog prometa na toj skeli u drugoj polovini XVI vijeka ležao je, po našem mišljenju, u otvaranju obrovačke skele.

Kada su Turci osvojili Obrovac (1537), Vranu (1538), Karin (1537) i zavladao znatnim dijelom obale Novigradskog zaliva, došli su time u znatno povoljniji položaj u pogledu uvoza mletačke soli. Obrovac, kao najbliža turska skela paškim solanama, postao je ubrzo značajna skela za so. Kao što je Neretva u XVI vijeku i kasnije pretstavljala glavnu uvoznu skelu za dubrovačku, Obrovac je to isto značio za mletačku so. Sredinom XVI vijeka mletačka so uvožena je preko obrovačke skele ne samo u zapadnu i sjevernu Bosnu, nego je ona nošena i dalje, na brčansku skelu. Još ubjedljivije podatke o značaju uvoza mletačke soli nego što je spomenuta zakonska odredba o tuzlanskim solanama pruža nam detaljni defter Zvorničkog sandžaka iz 1548. g.¹⁸⁸ Tu se spominju izvjesna sela u Visorskoj nahiji toga sandžaka koja su zbog derbendžiske službe bila oslobođena izvjesnih nameta, jer čuvaju prolaze na putu kuda prolazi so sa obrovačke skele na brčansku skelu. Tu se kaže: »Stanovnici sela Donjih Visora, Ratkovića, Drijenče, Jablanice, Požoviraca?, koji čuvaju prolaze kroz Medvednik, na putu kojim prolazi so iz obrovačke »memlehe« na brčansku skelu, za svoju derbendžisku službu, prema ranijem običaju koji vlada za derbendžije, oslobođeni su od avarizidivanije, tekalifi-urfiije i salarije. Ova su sela priključena carskom

¹⁸³ Ljubić, *n. d.*, II, 205.

¹⁸⁴ Isto, III, 43.

¹⁸⁵ Isto, I, 178, bilj. 1.

¹⁸⁶ Isto, II, 205; III, 43.

¹⁸⁷ Isto, II, 205-206.

¹⁸⁸ BVA, *Tapu defter br. 260*.

¹⁸⁹ Isto.

¹⁹⁰ BVA, *Tapu defter br. 83*.

hasu. Daju samo od žita i šire deseti dio«¹⁸⁹. Isto ovo doslovno zabilježeno je za spomenuta sela i u kasnijem detaljnom defteru Zvorničkog sandžaka iz 1600—1604 godine¹⁹⁰.

U tome izvoru spominje se obroyačka »memleha« (solana), pa bi proizilazilo da je u XVI vijeku Obrovac imao solanu. Međutim, kako se u turskim izvorima iz toga vremena spominje i u Neretvi »dubrovačka memleha« proizilazi da su memlehom nazvana i stovarišta soli. Nelogično bi bilo da je u Obrovcu postojala solana već zbog toga što se tu miješa voda Zrmanje sa morskom vodom. Da na ovom cijelom području nisu postojale nikakve turske solane, vidi se najbolje iz detaljnog deftera Kliškog sandžaka iz 1574 g. U tome popisu u nahijama: obroyačkoj, karinskoj, vranskoj i skradinskoj nigdje se ne spominje nikakva turska solana¹⁹¹. Na temelju toga neosporno je da je Obrovac pretstavljao samo uvoznju skelu za mletačku so, gdje su je mletački trgovci dovozili iz solana sa Paga. I u XVII vijeku do Kandiskog rata i poslije ovoga, sve do septembra 1683 g. kada je definitivno došao pod mletačku vlast Obrovac je pretstavljao glavnu tursku skelu na sjevernom primorju za uvoz mletačke soli u Bosnu.

Split. Još prije 1578 g. dolazilo je nešto turskih karavana u Split gdje im sjedio njihov emin. Ali glavna kočnica značajnijem trgovačkom prometu bilo je pomanjkanje lučkih uređaja, magacina i lazareta. Kada je 1592 splitska skela dobila stovarište sa lazaretom, bila je otvorena za svjetski promet, pa se od tada ovamo okreće trgovina iz cijelog turskog carstva¹⁹². Protiv otvaranja splitske skele velike napore ulagali su Dubrovčani i u Bosni i na Porti, u čemu su ih znatno pomagali turski emini u Neretvi, jer otvaranje te skele u osnovi je pogađalo ne samo promet u Dubrovniku već još više u Neretvi. Da bi tome doskočili, Splićani nisu žurili da cijene soli sabrazu cijenama na spomenutim i drugim skelama, koje su u vezi opće krize i porasta cijena rapidno povećavane.

Godine 1594. splitski knez i kapetan Daniel Molin spominje razvijen trgovački saobraćaj između Sarajeva i Banja Luke s jedne i Solita s druge strane. On u svom izvještaju ističe potrebu da skela bude dovoljno opskrbljena solju i da je njena cijena od 3 lire po mjeri premalena, te da je treba podvostručiti. »U Neretvi, u Dubrovniku, u Makarskoj, u Zrnovnici, gdje su turske solane, dakle svugdje, gdje se prodaje so, cijena je soli 6 lira i više, a prodaju je mnogo. Samo u solanama Vaše Svjetlosti prodaje se sol zagorcima po 3 lire, a da bi se digla njena cijena na 6 lira, ne bi se zato ništa manje prodavalo, a mnogo bi se dobilo, jer bi cio onaj kraj lakše prošao bez kruha nego bez soli, budući da ne može bez soli ni uzdržavati blago, ni sačuvati svoje meso, ni trgovati« pisao je Molin¹⁹³. On dalje ističe da su Turci već odavno cijene svojim artiklima više nego udvostručili.

Takva mletačka politika na samoj skeli i napori koje su oni u tom smislu činili kod bosanskih beglerbegova doveli su do brzog razvoja splitske skele. U izvještaju splitskog kneza Leonarda Bollani

¹⁸⁹ BVA, *Tapu defter br. 533*.

¹⁹⁰ G. Novak, *n. d.* 92.

¹⁹¹ Isto, 95.

iz 1597 g. ističe se da je splitska skela prostranija, sigurnija i jevtinija od dubrovačke¹⁹⁴. Već početkom XVII vijeka turski karavani, koji su stizali u Split, brojili su na stotine konja¹⁹⁵. Nakon svega izloženog može se reći da su obruči dubrovačke monopolističke trgovine na Balkanu pucali onog dana kada su Turci u sjevernoj Dalmaciji postali stvarni mletački susjedi, tj. poslije zaključenog mira 1540 godine.

Što se tiče principa kupovine mletačke soli, nema sumnje da su Turci u tom pogledu vodili istu politiku kako prema Dubrovčanima tako i prema Mlečanima. Sve do druge polovine XVI vijeka Turci su na svima skelama kupovali mletačku so na principu polovine. Za Risan (1525) i Šibenik (1553) izričito se spominje polovljenje prihoda od soli sa turskim ominom¹⁹⁶. Iako se u fermanu od 28. XII 1550. g., o kojem smo ranije govorili¹⁹⁷, prenosi izjava dubrovačkog poslanika na Porti, prema kojoj su Mlečani prodavali so u Neretvi na principu trećine uz plaćanje još globalne zakupnine od 50.000 akči za Neretvu i Makarsku, smatramo, ukoliko je i to tačno, da je to bila privremena mjera. Tek od 1559 g. Dubrovčani su počeli prodavati svoju so na principu trećine. Tu povlasticu Turci su tada ili nešto kasnije priznali i Mlečanima na svima skelama. Na to ukazuje i izražena bojazan gabelskog emina iz 1588 g. »da će prestati dovoz soli i sa Paga čim se stanje vrati na polovljenje«¹⁹⁸, što bi značilo da je te godine u Neretvi i mletačka so prodavana na principu trećine. Isto tako u vezi općeg skoka cijena i povećanja cijena dubrovačkoj soli od 1574 pa nadalje, smatramo da je uporedo rješavano i pitanje cijena mletačkoj soli. To potvrđuje i ranije citirani dubrovački izvještaj iz 1590 g., kada je dubrovački poslanik Vladislav Bunić tražio povećanje cijena soli, ističući da je »strana so« u Risnu, Hercegovini i Makarskoj već povećana na 32 akče¹⁹⁹.

ZUSAMMENFASSUNG

DIE SALZEINFUHR NACH BOSNIEN IM XVI JAHRHUNDERT

Obwohl die Frage der Salzgewinnung und des Salzhandels eine wichtige Stelle in der allgemeinen Wirtschaftsgeschichte einnimmt, ist ihr doch bisher wenig Beachtung geschenkt worden. Dies gilt besonders für die jugoslawische Geschichtsschreibung über die Türkenzeit. So ist die vorliegende Studie ein Versuch, auf Grund türkischer Archivalien wenigstens teilweise die Salzeinfuhr nach Bosnien im XVI Jahrhundert zu untersuchen; nebenbei auch die Fortsetzung einer älteren Arbeit des Verfassers über die türkischen Salinen in Tuzla und an der Adria sowie über ihre Rolle in der Salzversorgung Bosniens während des XVI und XVII Jahrhunderts.

Der Ertrag der einheimischen Salinen deckte lediglich ein Drittel des bosnischen Bedarfes, weshalb das Land in grossem Masse

¹⁹⁴ Isto, 99.

¹⁹⁵ Isto, 100.

¹⁹⁶ Ljubić, *n. d.*, I, 192-193; II, 205.

¹⁹⁷ DAD, AT A 10/3.

¹⁹⁸ DAD, AT 4582a.

¹⁹⁹ Radonić, *n. d.*, II, 2, 555

auf die Salzeinfuhr angewiesen war. Dabei war Dubrovnik der grösste, aber nicht der einzige Lieferant, wie man bisher angenommen hat. Neben ihm waren beträchtliche Mengen bereits im XVI Jahrhundert aus dem venezianischen Gebiet gekommen, was im XVIII Jahrhundert noch zugenommen hatte.

1) *Die Salzeinfuhr aus Dubrovnik*

Im Jahre 1485 wurde zwischen den türkischen Behörden und Dubrovnik ein Vertrag über den Salzeinkauf geschlossen, der mit kleineren Abänderungen bis zum Untergang der Republik in Kraft blieb. Bis zur türkischen Eroberung des Ortes Neretva (Gabela) 1490 wurde das Salz aus Dubrovnik in folgenden Häfen beziehungsweise Märkten angekauft: Dubrovnik, Slano, Novi, Klek und Risan, wobei Dubrovnik und Novi die wichtigsten Handelsplätze waren. Nach 1490, d. h. nach der Besitzergreifung des Hafens Neretva und des gleichnamigen Flusstales, dieser natürlichen Verbindung zwischen Bosnien und dem Küstenlande, ging der grösste Teil der Salzeinfuhr aus Dubrovnik über den Markt von Neretva. Vom Anfang des XVI Jahrhunderts an konnte man dieses Salz gelegentlich auch in Makarska kaufen. 1528 wurde auch Ston, wo sich die grössten Salinen der Republik befanden, von den Türken als Salzhandelsplatz angenommen.

Was den Handelsgewinn betrifft, so galt von 1599 der Grundsatz der Halbierung, d. h. der Reingewinn wurde zwischen der türkischen Staatskasse und Dubrovnik geteilt. Nach diesem Jahr jedoch verminderten die Verkäufer den türkischen Anteil auf ein Drittel.

Da das Salz seit jeher ein Monopolartikel war, durfte es nur an bestimmten Märkten und in bestimmten Häfen unter strenger Aufsicht verkauft werden. Die türkischen Behörden kontrollierten ebenfalls das Mass und den Preis. Es wurde mit türkischem Masse, dem sg. Muzur (42 Okas) gemessen, und nur zu einem bestimmten Preis, dem sg. Narh verkauft. Der Verkäufer versuchte von Zeit zu Zeit mit seinem Masse zu messen, weshalb es öfters zu Streitigkeiten kam, weil das Mass von Dubrovnik nur 33 Okas fasste.

Der Salzpreis war in den Handelsplätzen verschieden. Vor Beginn der türkischen Wirtschafts- und Finanzkrise (Ende des XVI Jahrhunderts) kostete ein Muzur Salz in Novi 13, in Neretva und Dubrovnik 12, in Ston und Slano nur 11 Aktschen. Seit 1574 stieg jedoch der Salzpreis rapid und betrug 1597 pro Muzur 55 Aktschen.

2) *Das venezianische Salz*

Seit Beginn der Türkenherrschaft in den jugoslawischen Ländern konkurrierten Venedig und Dubrovnik im Salzhandel stark miteinander. Zeitweise verkauften auch die Venezianer ihr Salz in Novi, Klek und Neretva, obwohl dort das Salz aus Dubrovnik den Vorrang hatte. Der ständige Verkaufsort für venezianisches Salz befand sich jedoch in Risan, Makarska, Šibenik, Obrovac und Split.

Von 1483 bis zum Wiener Krieg ging über Risan der grösste Teil des venezianischen Salzhandels nach den Balkanländern. Zu Beginn des XVI Jahrhunderts war Makarska der Salzhandelsplatz gleichzeitig für das Salz aus Venedig und Dubrovnik. Ab 1525 ist auch der Hafen von Šibenik für türkische Karavanen geöffnet. Dort gab es grosse Salinen und einen regen Salzhandel. Täglich kamen dorthin 500—600 Lasttiere aus den umliegenden türkischen Gebieten. Nach der türkischen Eroberung von Obrovac (1537) verlor Šibenik seine Wichtigkeit, weil seitdem das venezianische Salz (aus den Salinen der Insel Pag) nur über Obrovac ging. Aus Obrovac wurde das Salz sogar bis Brčko und weiter entlang der Save befördert.

Seit 1592 entwickelte sich auch in Split der Salzhandel mit dem türkischen Gebiet. Die Salinen der Venezianer waren zahlreicher und ihrer Kapazität nach bedeutender als die von Dubrovnik. Es kam mitunter vor, dass sich Dubrovnik mit venezianischem Salz versorgte, um seine Verbindlichkeiten den Türken gegenüber zu erfüllen. Die wichtigsten venezianischen Salinen waren auf den Inseln Pag und Korfu, dann in Šibenik und Kotor, während die übrigen lediglich den lokalen Bedarf befriedigten.

Der türkische Salzeinkauf bei den Venezianern war ebenfalls vertraglich festgesetzt, zuerst auf dem Grundsatz der gleichmässigen Teilung des Gewinnes zwischen beiden Partnern, später wahrscheinlich analog dem Vertrag zwischen der Türkei und Dubrovnik. Das Mass und der Preis hielten sich im grossen ganzen auch an das obige Vorbild: In Risan und Šibenik war der Preis eines Muzur Salz 13, seit 1553 in Šibenik 14 Aktschen.